

DE SICHERHEITSPOLIZEI UND SICHERHEITSDIENST (SIPO-SD)
AUSSENDIENSTSTELLE ANTWERPEN
Het politionele repertoire van een lokale Duitse politiedienst
in bezet België

ROBBY VAN EETVELDE *

DE SIPO-SD, EN DAN VOORAL HET WOORD ‘GESTAPO’, ROEPT MYTHISCHE BEELDEN OP VAN IJSKOUDE, RATIONELE EN SADISTISCHE MANNEN, DE DADERS, GEKLEED IN LANGE LEDEREN MANTELS. DE GEHEIME POLITIE WIST, ZAG EN HOORDE ALLES VIA EEN UITGEBREID NETWERK VAN SPIONNEN. ALS TOTALITAIR INSTITUUT TERRORISEERDE ZE WILLEKEURIG EN BRUTAAAL DE GEWONE, LOKALE BEVOLKING. IN WELKE MATE BEANTWOORDEDE DEZE DUBBELE MYTHE (DADERS EN INSTITUUT) AAN DE HISTORISCHE WERKELIJKHEID EN WELKE ROL SPEELDE DE SIPO-SD OP HET LOKALE TERREIN IN BEZET BELGIË ? VIA EEN STUDIE VAN DE ACTIVITEITEN VAN DE ANTWERPSE SIPO-SD-AFDELING EN DE PROFIELEN VAN DE DUITSE EN BELGISCHE MEDEWERKERS WORDT DE MYTHE GETOETST.

I. Inleiding

Vraagstelling

In januari 1944 rolde de Antwerpse afdeling van de Sipo-SD de verzetsbeweging Het Kempisch Legioen op. Veel moeite had de Duitse dienst hiervoor niet moeten doen. Een plaatselijke onderwijzer had op eigen initiatief onderzoek uitgevoerd en via een brief de nodige informatie doorgespeeld. Na een eerste razzia kon een Duitse agent een leidende figuur uit Het Kempisch Legioen overhalen de nodige bekentenissen af te leggen en de namen van de overige leden prijs te geven. De zaak werd zo volledig afgesloten ¹.

Dergelijke acties zijn typisch voor de lokale activiteiten van de Sipo-SD in bezet België. De praxis van de Antwerpse dienst dient als casus om de wijze waarop de Duitse SS-politiedienst in België de *Ruhe und Ordnung* probeerde te handhaven te analyseren. Welke tactieken gebruikten de Duitse agenten en bestond er een professioneel ethos? Was willekeur en brutaliteit troef? Hoe werden Vlaamse collaborateurs en inlichtingenagenten gerekruteerd en op welke wijze droegen deze bij tot de nationaal-socialistische politionele praktijk? Was de lokale Sipo-SD actief, passief of reactief en konden de opdrachten *überhaupt* worden uitgevoerd zonder de hulp van verklikkingen door de plaatselijke bevolking? Hoe speelde de regionale SS-politiedienst in op de bestaande ‘machtstrijd’ tussen SS en militair bestuur om de heerschappij in bezet België en hoe beïnvloedde dit de relatie met de militaire politiediensten?

1 PV's Verhoor Ferdinand Frankenstein, 5.2. en 10.5.1948 en Willy Vandevelde 10.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Willy Vandevelde*); PV Verhoor van getuige, 3.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Willy Vandevelde*); Uiteenzetting der Zaak Willy Vandevelde (Soma, AA 310).

Historiografie

De Duitse geschiedwetenschap kenmerkte zich lange tijd door een angst voor de *Täter* als onderzoeksobject². De mogelijke rol van eigen vaders en grootvaders werd doodgezwegen. Gedegen onderzoek kwam uit het buitenland, of stamde uit een juridische context, waar men wel geforceerd aan *Vergangenheitsbewältigung* moest doen. De vroegste vormen van navorsing plaatsten de daders buiten de Duitse samenleving. Een bipolair beeld ontstond : langs de ene kant de gewone goede Duitser, langs de andere kant demonische desperado's waarmee Duitsland niets te maken had. De 'schuldigen' werden 'slachtoffers': ze hadden slechts hogere bevelen uitgevoerd. Begin jaren 1960 ontstond een nieuw discours. Duivelse sadisten maakten plaats voor ongeïnteresseerde, ijsskoude en bureaucratische uitvoerders³. In praktisch historisch onderzoek kwam de nadruk te liggen op de centrale figuren in Berlijn en hun bevelen, niet op lokale omstandigheden en ontwikkelingen.

De hedendaagse *Täterforschung* ontstond begin jaren 1990, onder impuls van buitenlandse historici. Christopher Browning beklemtoonde de belangrijke initiatieven van onderop en gebruikte in zijn studie over Politiebataljon 101 een gedifferentieerd gedragspsychologisch verklaringsmodel, met plaats voor institutionele voorwaarden en individuele psychologische motieven. De Jodenvervolging en -uitroeiing was voor hem een zichzelf radicaliserend proces, niet de uitvoering van één enkele beslissing⁴. Daniel Goldhagen volgde een intentionalistische motivatie. Daders deden wat ze deden omdat ze dat wilden, als gevolg van een dieper typisch Duits antisemitisch verlangen⁵. Voor beiden waren daders niet langer demonische figuren, maar verantwoordelijke individuen, die zelf beslissingen konden nemen en bevelen zelfs konden weigeren.

Een nieuwe generatie historici, het toegankelijk worden van nieuwe bronnen en een vernieuwde interesse voor empirische *Alltagsgeschichte* zorgden ook in Duitsland voor een nieuwe wending in de *Täterforschung*. Aandacht ging nog nauwelijks naar de mannen in de moordcommando's, maar naar de zogenaamde *Weltanschauungseliten*,

2 Voor een overzicht van de evoluerende daderbeelden bij historici, zie : GERHARD PAUL, "Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und 'ganz gewöhnlichen' Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung", in *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche ?*, Göttingen, 2002, p. 13-90.

3 Belangrijkste exponent van deze denkrichting is Hannah Arendt met haar verslag over het Eichmann-proces (HANNAH ARENDT, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Londen, 1963). Eichmann werd de perfecte *Schreibtischtäter*, de Holocaust een bureaucratisch en modern proces. Bij Raul Hilberg (RAUL HILBERG, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961) werden de actoren naar de achtergrond verdrongen, slechts anonieme radertjes in de uitvoering van een centraal genomen beslissing.

4 CHRISTOPHER R. BROWNING, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Londen, 2001; ID., *The Origins of the Final Solution*, Londen, 2004.

5 DANIEL GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners : Ordinary Germans and the Holocaust*, Londen, 1996.

- De Antwerpse binnenstad als schouwtoneel voor een optocht van de SS-Vlaanderen, 8 november 1942. Hier en daar brengt een toeschouwer de Hitlergroet. (Foto SOMA nr. 26327)

die utopische dromen konden verbinden met de nodige vastberaden rationaliteit ⁶. De laatste jaren zijn bredere groepen daders in het onderzoek betrokken : een hiërarchische verdieping, het erkennen van vrouwen als daders en de rol van collaborateurs als autochtone daders in de bezette gebieden.

Binnen de algemene *Täterforschung* neemt de *Gestapoforschung* een specifieke plaats in. Al in de periode 1933-1945 bestonden overal in Europa legenden en mythen over

⁶ Pionier op dit vlak was Ulrich Herbert met zijn biografie van Werner Best, o.a. plaatsvervanger van Reinhard Heydrich binnen het *Geheime Staatspolizei*amt, het Gestapa (ULRICH HERBERT, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*, Bonn, 2001). Jens Banach maakte een collectieve biografie van het *Führungskorps* van de Sipo-SD (JENS BANACH, *Heydrichs Elite. Das Führungskorps der Sicherheitspolizei und des SD. 1936-1945*, Paderborn, 2002). Deze meestal na de eeuwwisseling geboren *Kriegsjugendgeneration*, met een opvallend hoog aantal juristen, kenmerkte zich door een combinatie van technisch enthousiasme en volks racisme. Het onderzoek van Michael Wildt naar de leiding van het RSHA ontcrachtte de mythe van de *Schreibtischtäter* (MICHAEL WILDT, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg, 2003). De hoogopgeleide ambtenaren konden hun ideologische waarde bewijzen als leiders van de *Einsatzgruppen* in het 'Oosten'.

de Gestapo. De geheime politie bestond uit mannen in zwarte lederen mantels, die alles hoorden, alles wisten, en hun slachtoffers met ongekende brutaliteit aanpakten. De Gestapo was het middel bij uitstek om de eigen bevolking – en later die van de bezette gebieden – te onderdrukken. Het is deze visie die lang doorschemerde in de wetenschappelijke historische literatuur ⁷.

Aan het begin van de jaren 1990 kwam hierin verandering. Hoewel hij het institutionele kader nog niet verliet, interpreteerde George C. Browder als eerste de ontstaansgeschiedenis van de Gestapo als deel van de constante interne strijd in het nationaal-socialistisch imperium. De doorbraak kwam door empirisch onderzoek in de schaarse overgebleven lokale Gestapo-archieven. De werking van de Gestapo als ‘gewone’ politiedienst werd herbekeken door Reinhard Mann en nadien gepopulariseerd door Robert Gellately ⁸. Gellately interpreteerde de geheime politie niet langer als een actief, maar als een reactief orgaan. De Duitse samenleving had door verklikkingen zichzelf gecontroleerd.

Coryfeeën van de *neuere Gestapoforschung* zijn zonder twijfel Gerhard Paul en Klaus-Michael Mallmann. Ze zagen de individuele agenten als oude Weimar-politiemannen, die na 1933 quasi per ongeluk in de Gestapo terecht waren gekomen. De lokale Gestapo was slecht uitgerust, steeds onderbemand en vaak niet opgeleid voor haar taken. Dit amateurisme breidde uit naarmate de oorlog vorderde ⁹. In het kielzog van de vernieuwde kijk op de activiteiten van de Gestapo werden ook de eraan gelieerde organen – SD en Kripo – herbekeken en in hun eigenlijke rol gerelativeerd ¹⁰.

Hoewel geen enkel werk dat de Tweede Wereldoorlog en de bezetting in België belicht de Sipo-SD negeert, blijft het onderzoek meestal algemeen, onvolledig en oppervlakkig. Albert De Jonghe, vrijwel de enige historicus die de nodige aandacht schonk aan de evolutie van de SS-ordedienst in België, beperkt zich tot het vroeger gangbare institutionele kader, vertrekkend vanuit een politiek gerichte vraagstelling ¹¹. Recent

7 Schoolvoorbeeld is JACQUES DELARUE, *Histoire de la Gestapo. La force totale des nazis*, Parijs, 1962. De laatste uitloper is Joachim von Lang, *Die Gestapo. Instrument des Terrors*, Hamburg, 1990.

8 REINHARD MANN, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich : Nationalsozialistische Herrschaft im Alltag einer rheinischen Großstadt*, Frankfurt am Main, 1987; ROBERT GELLATELY, *The Gestapo and German Society : Enforcing Racial Policy, 1933-1945*, Oxford, 1991.

9 GERHARD PAUL en KLAUS-MICHAEL MALLMANN (red.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*, Darmstadt, 1995; ID. (red.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. "Heimatfront" und besetztes Europa*, Darmstadt, 2000.

10 MICHAEL WILDT (red.), *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*, Hamburg, 2003; PATRICK WAGNER, *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher : Konzeption und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*, Hamburg, 1996; ID., *Hitlers Kriminalisten : Die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus*, München, 2002.

11 ALBERT DE JONGHE, "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Eerste deel : De Sicherheitspolizei in België", in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Twee Wereldoorlog*, nr. 3, 1976, p. 9-81.

zijn wel enkele detailstudies gemaakt ¹². Een algemeen syntheseswerk over de politionele en politieke rol van de Sipo-SD in bezet België ontbreekt echter.

Bronnen

Het gebrek aan rechtstreeks archiefmateriaal is een van de redenen waarom slechts weinig onderzoek gevoerd is naar de lokale werking van de Sipo-SD. De *Aussendienststellen* en *Nebenstellen* vernietigden bij het verlaten van het Belgische grondgebied het grootste deel van hun documenten. Het archief van de Antwerpse dienst werd kort voor de terugtrekking verbrand of naar Duitsland afgevoerd. Daarom steunt mijn studie op de naoorlogse gerechtelijke dossiers, zoals door het Belgische militaire gerecht aangelegd in het kader van het onderzoek naar collaboratie en oorlogsmisdaden. In tegenstelling tot de meeste andere Sipo-afdelingen vond over de Antwerpse *Aussendienststelle* geen collectief proces plaats. Enkele leden werden berecht in individuele processen. In deze individuele procesbundels reconstrueerde het militaire gerecht ook de activiteiten van de belangrijkste *Abteilungen*. Deze dossiers zijn het primaire bronnenmateriaal van mijn onderzoek.

De straf dossiers moeten als historische bron kritisch worden gelezen. Ten eerste geven de verklaringen en getuigenissen van de daders en de slachtoffers een vertekend beeld van 'de werkelijkheid'. De daders legden hun verklaringen af in de schaduw van de executiepaal. Gebrek aan schriftelijke documenten leidde ertoe dat de verdachten zich bewust weinig of niets meer herinnerden. De slachtoffers leefden met vreselijke trauma's en gevoelens van wraakzucht. Soms moesten ze geheime verborgen houden en verdraaiden ze daarom de waarheid. Ten tweede had het militaire gerecht de dossiers na de feiten samengesteld. Tegen wie een dossier werd aangelegd, en wie uiteindelijk werd berecht, was steeds een gedeeltelijke 'politieke' keuze. De keuze tegen welke leden van de Sipo-SD een dossier werd opgesteld en wie effectief werd vervolgd, was grotendeels arbitrair. Doordat sommige leden niet aan België werden uitgeleverd, vermist of overleden waren, was het gerecht vaak verplicht 'symboolfiguren' te vervolgen. Het identificeren, opsporen en op het Belgische grondgebied interneren van Duitse verdachten nam bovendien veel tijd in beslag ¹³. Ten derde mag de wijze waarop de dossiers werden samengesteld niet uit het oog worden verloren. De dossiers reconstrueren historische gebeurtenissen,

12 EDDY DE BRUYNE, *La Sipo-SD à Liège, 1940-1944. Composantes et Lignes de Force*, s.l., 1998; Id., "La Sipo-SD à Liège", in *Bulletin d'Information de CLHAM*, nr. 1, 2004, p. 27-48; WINNE GOBYN, *De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst : een casestudie van de Gentse Aussenstelle (1940-1945)*, Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 2002; ROBBY VAN EETVELDE, *De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo-SD) : een microgeschiedenis van Aussendienststelle Antwerpen (1940-1945)*, Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 2004.

13 De strategie van het militaire gerecht bij de opsporing en vervolging van een aantal Duitse verantwoordelijken van de Antwerpse *Aussendienststelle* is geanalyseerd in NICO WOUTERS, "De Jodenvervolging voor de Belgische rechters, 1944-1951", in RUDI VAN DOORSLAER (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen/Amsterdam/Brussel, 2007, p. 931-935.

maar op een andere wijze dan een historicus. Een geschiedkundige vertrekt vanuit een probleemstelling en een brede vraagstelling. De krijgsauditoraten bekeken de feiten vanuit een (straf)rechtelijke context, waarbij enkel de strafbaarheid onder de Belgische strafwet van belang was ¹⁴.

II. Instituut

Ontstaansgeschiedenis van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*

De wordingsgeschiedenis van de Sipo-SD verliep niet rechtlijnig. Het ging om een conglomeraat dat ontstond in de zomer van 1936 toen Heinrich Himmler – de *Reichsführer-SS* – door Hitler benoemd werd tot *Chef der Deutschen Polizei*. Aan deze benoeming ging een interne strijd tussen vier figuren vooraf. De radicale SA van Ernst Röhm wilde zelf de rol van politiedienst overnemen. De conservatieve minister van binnenlandse zaken Wilhelm Frick wilde een professionele nationaal-socialistische politie ¹⁵. De ‘gecontroleerde revolutionair’ Himmler had het plan zijn SS met de politie te laten samensmelten ¹⁶. Hermann Göring ten slotte was er vooral op uit zijn eigen machtsbasis te verstevigen.

Hoewel politieke politiediensten in Duitsland geen historische traditie kenden, groeiden deze vanaf Bismarck en vooral tijdens het interbellum uit delen van de correctionele *Kriminalpolizei*. Door het gepercipieerd communistisch gevaar nam de samenwerking tussen politieke politiediensten van de verschillende Duitse deelstaten toe. Pas na de *Reichstagsbrandverordnung* van 28 februari 1933 en de *Röhm-putsch* van 3 juli 1934 – die de voor de geloofwaardigheid van het regime schadelijke revolutionaire krachten uitschakelde – kregen de verschillende politiediensten meer macht toegeschoven.

De *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) werd op 26 april 1933 in Pruisen opgericht door minister-president Hermann Göring. Het *Geheime Staatspolizei Amt* (Gestapa) nam zijn intrek in de *Prinz-Albrecht-Strasse* 8 in Berlijn, en stond onder leiding van Rudolf Diels. Tussen 1934 en 1936 groeide de politiestaat verder en slaagde Heinrich Himmler erin de legalistisch ingestelde Wilhelm Frick en Diels opzij te schuiven. Göring gaf uiteindelijk de strijd op door enerzijds een gebrek aan interesse en anderzijds een

¹⁴ Voor een uitgebreide bespreking van de voor deze bijdrage gebruikte bronnen, zie ROBBY VAN EETVELDE, *De Sicherheitspolizei und...*, p. 6-8.

¹⁵ FRIEDEMANN BEDÜRFTIG, *Drittes Reich und Zweiter Weltkrieg. Das Lexikon*, München, 2002, p. 173.

¹⁶ Zoals bekend was het nationaal-socialisme geen eenduidige beweging. De ‘eerste generatie’ was *in se* eerder ‘nationalistisch bolsjewistisch’ qua achtergrond en doeleinden en revolutionair qua omverwerpen van de bestaande orde. Deze generatie kan worden gesitueerd in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog en de Weimar-republiek, met als vertegenwoordigers onder meer de *Stalhelm* en de vroege SA. Heinrich Himmler behoorde daarentegen meer tot de ‘tweede generatie’. Hij selecteerde uit de nazi-ideologie wat hem paste, maar behield de vormen van de rechtsstaat en bleef aandacht schenken aan de belangen van de traditionele elites. Doordat hij de twee velden kon bespelen, slaagde hij er beter in zijn plannen door te drukken.

tanend prestige binnen de nationaal-socialistische beweging. Hitler, tot dan beducht geen van zijn ondergeschikten te machtig te laten worden, liet de balans definitief in het voordeel van Himmler overslaan. Op 17 juni 1936 benoemde hij hem tot hoofd van de volledige Duitse politie. Onder de titel *Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei* combineerde Himmler een partij- en een staatsfunctie.

Op 26 juni 1936 deelde Heinrich Himmler de politiediensten in twee instellingen op. Langs de ene kant stond de *Ordnungspolizei* (Orpo) onder leiding van Kurt Daluege. Ze was verantwoordelijk voor de ordehandhaving en bracht de geüniformeerde politiediensten bijeen. Langs de andere kant werd Reinhard Heydrich leider van de *Sicherheitspolizei* (Sipo), bestaande uit de *Kriminalpolizei* (Kripo) en de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo). De Kripo werd op die wijze binnengetrokken in de politieke praxis van de Gestapo. De Sipo moest de veiligheid van het Duitse volk garanderen door preventief tegen mogelijke vijanden op te treden ¹⁷.

De *Sicherheitsdienst* (SD) ontstond in een totaal andere context. Na de benoeming van Heinrich Himmler tot *Reichsführer-SS* begin 1929 werd de SS een politiedienst binnen de nationaal-socialistisch-beweging. Dit ging gepaard met een groeiende nood aan informatie. Om deze lacune op te vullen trok Himmler, Reinhard Heydrich aan en benoemde deze op 10 augustus 1931 tot leider van zijn persoonlijke inlichtingendienst. In de beginperiode bleef de dienst amateuristisch en een randfenomeen. De inlichtingendiensten van de SA en de *Nachrichtendienst* van Joseph Goebbels waren belangrijke concurrenten. In juni 1932 werd door de oprichting van de SD een eerste stap richting professionalisering gezet.

Al snel kregen de activiteiten van deze embryonale inlichtingendienst mythische proporties. Op lokaal vlak vreesden de plaatselijke NSDAP-partijleiders (*Gauleiter*) controle op en beknotting van hun macht. Ze namen verschillende initiatieven bij Hitler en andere nazi-bonzen om hen ertoe te bewegen de SD op te heffen. De SD slaagde erin de aanval te overleven en kreeg van Rudolf Hess, plaatsvervanger van de *Führer*, in november 1933 het alleenrecht op civiele informatievergaring. Dit bracht broodnodige financiële middelen met zich mee. De SD kreeg vanaf deze periode een tweede functie. Himmler wilde de SD gebruiken als vehikel om de politie en de SS te laten samensmelten. De benoeming van Reinhard Heydrich tot leider van de Sipo en de daaruit volgende de personele unie tussen Sipo en SD was hierin een belangrijke stap ¹⁸.

17 Voor een uitgebreide voorgeschiedenis van de Sipo, zie : GEORGE C. BROEDER, *Foundations of the Nazi Police State. The Formation of Sipco and SD*, Kentucky, 1990; ID., *Hitler's enforcers : the Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution*, Oxford, 1996; ROBERT GEL LATELY, *The Gestapo and German Society...*, p. 21-43.

18 De geschiedenis van de SD is beknopt beschreven in : GEORGE C. BROWDER, "Die frühe Entwicklung des SD. Das Entstehen multipler institutioneller Identitäten", in MICHAEL WILDT (red.), *Nachrichtendienst...*, p. 38-56.

Een volgende fase was de creatie van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) op 27 september 1939, net na de Duitse inval in Polen. Gestapo, Kripo en SD werden als aparte *Ämter* samengevoegd onder leiding van Reinhard Heydrich als *Chef der Sicherheitspolizei*

- Overhandiging van de vaandels tijdens een mars van de Dietsche Militie-Zwarte Brigade in Antwerpen met op de achtergrond de Boerentoren, 26 september 1943. (Foto SOMA nr.15536, rechten voorbehouden)

und des SD. Er was geen sprake van versmelting van de drie diensten. Ieder bleef zijn eigen taak uitvoeren¹⁹. Met de creatie van het RSHA werden de activiteiten van de drie diensten op elkaar afgestemd, met de bedoeling hun moorddadige praxis in bezet Europa te kunnen uitvoeren. Michael Wildt schreef in dit verband : “*The RSHA as an institution was mobile and flexible, its central office was in Berlin, but it realized its full power and potential on the local level*”²⁰.

De Duitse ordehandhaving en de vestiging van de Sipo-SD in bezet België

De vorming van het Duitse repressieapparaat in bezet België kan niet worden losgezien van de organisatie van het militaire bestuur. De noodzakelijke coöperatie van het militaire apparaat bij het westelijke offensief kon door Hitler enkel worden verzekerd met de belofte dat de veroverde gebieden – in tegenstelling tot die in het oosten – militair zouden worden bestuurd. Deze belofte hield de *Führer* – naast voor (onbezet) Frankrijk – enkel voor België, inclusief de twee Franse departementen Nord en Pas-de-Calais, waar op 1 juni 1940 Alexander von Falkenhausen als *Militärbefehlshaber* werd geïnstalleerd. Dit betekende dat de *Ruhe und Ordnung* in het bezette gebied – noodzakelijk om België te kunnen inschakelen in de Duitse oorlogseconomie – zou worden gegarandeerd door militaire politiediensten. De SS, het RSHA en zijn uitvoerende arm, de Sipo-SD, werden *de facto* uitgesloten²¹.

Alexander von Falkenhausen werd bijgestaan door een *Kommandostab*, onder leiding van Bodo von Harbou, bevoegd voor militaire kwesties, en door een *Verwaltungsstab*, onder leiding van Eggert Reeder, met een burgerlijke verantwoordelijkheid²². De *Kommandostab* beschikte over twee militaire politiediensten : de *Feldgendarmarie* (FG) en de *Geheime Feldpolizei* (GFP). De FG stond aanvankelijk louter in voor het bewaren van de orde onder Duitse militairen. In de loop van de bezetting werden de opdrachten uitgebreid tot o.a. het opsporen van werkweigeraars, transporteren van gevangenen en assisteren van andere politiediensten. De GFP had een dubbele taak : enerzijds het onderzoeken van misdrijven gepleegd door en tegen Duitse militairen, anderzijds het bestrijden van alle ‘Duitsvijandige’ elementen (communisten, verzet, Joodse burgers). Voor het uitwisselen van informatie werkte de GFP samen met de *Abwehr*, de militaire geheime dienst²³.

19 MICHAEL WILDT, *Generation des Unbedingten...*, p. 209-410.

20 MICHAEL WILDT, “Generation of the Unbound. The Leadership Corps of the Reich Security Main Office”, in *Yad Vashem : Search and Research Lectures and papers*, nr. 3, Jerusalem, 2002, p. 15.

21 ALBERT DE JONGHE, *Hitler en het politieke lot van België. De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk*, Antwerpen, 1972, p. 58-59.

22 *Idem*, p. 59.

23 ETIENNE VERHOEYEN, *België bezet 1940-1944*, Brussel, 1993, p. 394-399; *id.*, “De Duitse *Abwehr* in België (september 1939-mei 1940)”, in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, nr. 3, 1993 (jrg. 30), p. 183-197 en nr. 4, 1993 (jrg. 30), p. 265-285; MARK VAN DEN WIJNGAERT, “Repressie, terreur en deportatie”, in *id.* e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 156-159.

De militaire politiediensten bleken noch kwalitatief, noch kwantitatief in staat de orde te bewaren. Eggert Reeder richtte zich daarom tot het RSHA – en niet het *Oberkommando des Heeres* (OKH), waaronder de GFP ressorteerde – om versterkingen. Kort na de Franse wapenstilstand had Reinhard Heydrich een gesprek met het OKH en Reeder. Dit resulteerde uiteindelijk op 27 juli 1940 in de oprichting van een Sipo-SD *Dienststelle* te Brussel. Oorspronkelijk zowel ondergeschikt aan het militaire bestuur als aan de *Beauftragte des Chefs der Sipo und SD für Belgien und Frankreich* te Parijs, ontvoogde de Belgische Sipo-SD zich begin 1941 van beiden. Vanaf dat moment was de Brusselse *Dienststelle* het zenuwcentrum van de bestrijding van de vijanden van het Derde Rijk. Te Antwerpen, Gent, Luik, Charleroi en Rijsel werden Sipo-SD *Aussendienststellen* opgericht. In de loop van de bezetting werden, door de toenemende verzetsactiviteiten, in de meest bedreigde gebieden – *in casu* Leuven, Hasselt, Dinant, Aarlen en Douai – aan de *Aussendienststellen* ondergeschikte *Nebenstellen* opgericht ²⁴.

Sipo-SD : *Aussendienststelle* Antwerpen

In augustus 1940, kort na de oprichting van een Sipo-SD *Dienststelle* in Brussel, arriveerden de eerste Duitse agenten in Antwerpen. De Duitse politiedienst installeerde er zich aanvankelijk in een villa te Wilrijk, aan de Della Faillelaan ²⁵. De Sipo-SD zocht de rust van een residentiële buitenwijk, een gewoonte die ze uit de vroege geschiedenis van de SD had overgenomen ²⁶. In oktober 1943 verhuisde de dienst dichter naar het stadscentrum, naar de Koningin Elisabethlei. Enerzijds streefde men – wegens de verhoogde activiteit – naar een vergroting van de dienst ²⁷. Anderzijds toont de verhuizing aan dat niet langer de noodzaak gevoeld werd de activiteiten voor de brede bevolking te verbergen.

De *Aussendienststelle* stond onder leiding van een *Dienststelleleiter*, bijgestaan door een vervanger, *de facto* de leider van de plaatselijke SD-afdeling. De overige *Abteilungen* (zes in totaal) stonden alle onder leiding van een Duitse agent. Aanvankelijk bestond de *Dienststelle* uit zes Duitse beambten, bijgestaan door twee Vlaamse tolken. Snel werd duidelijk dat de dienst zonder Vlaamse medewerkers niet kon functioneren. Tijdens de winter van 1940 werden daartoe onderhandelingen met de Antwerpse *Feldkommandantur* gestart. Pas eind april 1941 werden zes nieuwe tolken gestuurd ²⁸.

24 ALBERT DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder...”, p. 35; ERIC PAQUOT, “Police allemande. La mise en place”, in FRANCIS BALACE, *Jours de chagrin I, (Jours de guerre)*, Brussel, 1991, p. 105-106; MARK VAN DEN WIJNGAERT, “Repressie, terreur,...”, p. 159-163; BERND KASTEN, “Zwischen Pragmatismus und exzessiver Gewalt. Die Gestapo in Frankreich 1940-1944”, in GERHARD PAUL en KLAUS-MICHAEL MALLMANN (red.), *Die Gestapo im...*, p. 363-366.

25 PV Verhoor August Schneiders, 28.4.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

26 GEORGE BROWDER, *Hitler's enforcers...*, p. 109.

27 PV Verhoor Constantin Canaris, 13.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

28 PV Verhoor August Schneiders, 28.4.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

Abteilungen I en II werden te Antwerpen samengevoegd. Ze stonden in voor het dagelijkse administratieve beheer van de *Aussendienststelle*. Belangrijker was *Abteilung III*, de eigenlijke *Sicherheitsdienst*. Haar taak bestond uit het observeren van de publieke opinie en informatie vergaren over culturele, politieke, economische en andere aspecten van de Belgische samenleving. Veruit de grootste *Abteilung* was *IV*, de Gestapo, die in de loop van de bezetting de overige afdelingen kwantitatief overtrof.

Aanvankelijk bestond de Gestapo uit drie afzonderlijke diensten, afhankelijk van de te bekampen groep : *IVA* bestreed het “linkse” verzet, *IVB* vervolgde de Joodse bevolking, terwijl *IVD* de “nationale weerstand” aanpakte. Door de verhoogde verzetsactiviteiten werden *IVA* en *IVD* in 1943 verder opgesplitst. Deze scheiding kende weinig concrete gevolgen. Zowel bij grote als bij kleine acties werkten de onderafdelingen samen. Of er in Antwerpen ook een dienst *IV C* bestond – in Duitsland verantwoordelijk voor de cartotheek –, is onduidelijk.

Abteilung V was de *Kriminalpolizei* en bleef qua grootte beperkt. Ze bestreed niet-politieke zaken zoals smokkel en zwarthandel. De kleinste dienst was *Abteilung VI*, de contraspionage. Haar belangrijkste taak was echter het bewaren van wapens en munitie. De onderverdeling bleef bewaard tot de terugtocht van de *Dienststelle* naar Nederland op 4 september 1944. De Antwerpse dienst werd er samengevoegd met die van Apeldoorn, wat organisatorische verschuivingen meebracht ²⁹.

Naast deze officiële structuur, die voor alle *Stellen* in het bezette België en Noord-Frankrijk grotendeels hetzelfde was, bestond te Antwerpen de tendens een parallelle alternatieve structuur te vormen. Voorjaar 1942 werd een geheime sectie opgericht, gehuisvest aan de Belgiëlei, waar niet-reguliere activiteiten werden geconcentreerd ³⁰. Belangrijker was de in januari 1942 door Emiel Van Thielen opgerichte *Ermittlungsdienst* ³¹. Diens taak bestond uit het verzamelen van informatie over verdachten of kandidaten voor een baan bij een Duitse organisatie. Gegevens kwamen uit twee bronnen : enerzijds verrichtte de dienst opzoeken in gemeentelijke archieven, anderzijds verschaftte het *Vlaamsch Nationaal Verbond* (VNV) via Piet Wyndaele – Antwerps VNV-arrondissementsleider en vanaf juli 1943 (adjunct-) algemeen secretaris van het VNV – inlichtingen. Dit laatste wordt mede verklaard door het feit dat diens broer Emiel de *Ermittlungsdienst* leidde.

29 De SD en de Kripo waren er niet meer actief, en de Gestapo bestond nog maar uit twee grote afdelingen : de ene bestreed het Nederlandse verzet, de andere bleef instaan voor Jodenvervolging. Voor een uitgebreid overzicht van de organisatorische en personele evolutie van de Antwerpse *Aussendienststelle*, zie ROBBY VAN EETVELDE, *De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst...*, p. 29-44.

30 PV Verhoor Johan Pitz, 27.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

31 Emiel Van Thielen, beter gekend als *Max Günther* of *Hamburger Max*, was een voor zijn activisme tijdens de Eerste Wereldoorlog veroordeelde Belgische collaborateur die naar Duitsland gevlucht was. Daar liet hij zich naturaliseren tot Duitser en werkte hij voor de Hamburgse Gestapo bij de anticommunistische sectie. Voor de bezetting onderzocht hij de sabotageacties van de communistische Wollweber-groep in de

De vraag is hoe deze samenwerking moet worden geïnterpreteerd. Was het VNV erin geslaagd op een persoonlijk niveau een belangrijke positie binnen een lokale Sipo-SD *Stelle* te verwerven? Speelden de twee broers misschien een spel als Sipo-SD pionnen binnen het VNV? Hoe het ook zij, langzaam nam deze inlichtingendienst ook executieve taken op zich, wat uitmondde in een politie binnen een politie. Deze ontwikkeling werd bruusk afgebroken door de plotse dood van *Dienststelleleiter* Dr. Max Werner op 16 april 1943. Diens opvolger Karl Fielitz vond institutionele concurrentie in eigen rangen niet langer opportuun. De dienst werd afgeschaft, zijn leden naar reguliere afdelingen overgeplaatst ³².

III. Actoren

De Duitse agenten : leidende figuren ?

Wie zette de Duitse bezetter op lokaal vlak in om de rust en orde te bewaren? Waren het geïndoctrineerde, onderkoelde SS'ers of gezapige, provinciale politielui? De Brusselse *Dienststelle* speelde een beperkte rol in de selectie van personeel. Het was het RSHA dat de individuele agent naar Brussel stuurde en zijn taak, verantwoordelijkheid en locatie bepaalde.

Twee leiders gaven grotendeels vorm aan de geschiedenis van de Antwerpse *Aussendienststelle*: Dr. Max Werner (van 1941 tot 16 april 1943) en zijn opvolger tot de bevrijding, Karl Fielitz. Het ging om twee jonge, hoogopgeleide mannen, die beiden oorspronkelijk voor het *Reichsicherheitshauptamt* werkten. Ze hoorden bij wat Michael Wildt de *Generation des Unbedingten* noemt: geschoold, vaak te jong om te strijden aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog, politiek gemarginaliseerd tijdens de Weimar-republiek. Vanuit het gevoel dat ze hun kans tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden gemist, ontwikkelde deze groep een radicale ijver ³³. Fielitz werd o.a. beschreven als: "een fanatiek nazi" en "*Il appliquait avec la plus grande exactitude et inflexibilité, les directives reçues de Bruxelles*" ³⁴.

Antwerpse haven. Tijdens de bezetting trad hij als *Haupt-V-Mann* op voor gans België en Noord-Frankrijk, waarbij hij o.a. een belangrijke rol speelde in de *Sonnenwende*-actie. (Voor een uitgebreider overzicht van Van Thielens activiteiten, zie: ETIENNE VERHOEYEN, *België bezet...*, p. 406-408; RUDI VAN DOORSLAER en ETIENNE VERHOEYEN, "L'Allemagne nazie, la police belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944). Un aspect des relations belgo-allemandes", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 1-2, 1986, p. 107-108; ROBBY VAN EETVELDE, *De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst...*, p. 111-113).

32 PV Verhoor Raoul Caenen, 8.1.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Raoul Caenen*); PV Verhoor Emiel Thonon, 30.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

33 MICHAEL WILDT, "Generation of the Unbound...", p. 12-14.

34 PV Verhoor Willy Vandeveldde, 27.6.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandeveldde*); *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

Ondanks hun ijver en radicaal zelfbeeld, konden deze mannen niet ontsnappen aan de criminele context waarin ze handelden. Op 16 april 1943 werden Max Werner en de leider van de SD, Otto Desselman, door een nieuwe Duitse medewerker neergeschoten. De *Dienststelle* werd onthoofd. Roddels over een gerichte ‘uitzuivering’ doken op onder de Vlaamse functionarissen : “Het was algemeen gekend dat Werner en Desselman veel zaakjes hadden gedaan die hun veel geld had opgebracht en dat zij te vriendschappelijk met de bevolking omgingen”³⁵. De profielen van de leiders van de institutionele SD, de eigenlijke inlichtingendienst, vertonen grote gelijkenissen met die van de leiders van de *Sicherheitspolizei*. Het ging om “intellectuelen”, mensen met een hogere opleiding, opvallend vaak historici, germanisten en juristen³⁶. Qua motivering ging het sociologisch om dezelfde groep.

Waar het profiel van leidende Sipo-SD figuren eenvoudig te schetsen is, blijft de vraag of de Gestapo-agenten ‘gewone mannen’, dan wel ‘ideologische daders’ waren. Wat leeftijd betreft, zaten de Antwerpse agenten een stuk boven hun chefs. Belangrijk was het bewust meemaken of deelnemen aan de Eerste Wereldoorlog. Zowel August Schneiders (van augustus 1940 tot april 1942 chef van *Abteilung IV D*) als Theodoor Verhulsdonck (vanaf oktober 1943 leider van de anticomunistische sectie, *IV A*) vochten aan het westelijke front. De onrust in Duitsland na 1918 was evenmin zonder belang. Schneiders was lid van de *Stahlhelm*, de paramilitaire en bij de NSDAP aanleunende oud-strijdersvereniging, terwijl Verhulsdonck tot 1924 werd ingezet om verschillende communistische opstanden te onderdrukken³⁷. Verhulsdonck ontwikkelde in deze periode een ideologisch anticommunisme : “[Omdat] ik niet alleen van levensbeschouwing met het communisme verschil, maar omdat ik in mijn lange dienstjaren in Duitsland de ervaring had opgedaan van hun ‘fanatisme’ en hun ‘onmenselijkheid’ (...) Daar ik [het communisme] voor de Westerse cultuur als verderfelijk aanschouwde”³⁸. Het lijkt dus geen toeval dat hij werd ingezet om het linkse verzet te bestrijden.

Het merendeel van de Antwerpse Gestapo-agenten kwam uit de lagere klasse en middenklasse. Ze waren afkomstig uit een arbeiders- of landbouwgezin en kenden buiten het lager onderwijs quasi geen verdere algemene vorming. De meerderheid stamde uit westelijke regio’s in Duitsland. Onderzoek toont aan dat deze regio’s oververtegenwoordigd zijn, wellicht omdat de bevolking er de dreiging van *das Ver-*

35 PV Verhoor Raoul Caenen, 8.1.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

36 Zie hiervoor GEORGE BROWDER, “Die frühe Entwicklung...”, p. 45-47.

37 PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck, 2.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*); PV Verhoor August Schneiders, 14.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Schneiders*).

38 PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck, 3.9.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

sailler Diktat scherper ervoer³⁹. De sleutelfiguren van de Antwerpse dienst waren katholiek. Uit prosopografisch daderonderzoek blijken katholieken nochtans eerder ondervertegenwoordigd te zijn⁴⁰. Het RSHA koos waarschijnlijk katholieken uit het westen van Duitsland omdat deze dichter bij de mentaliteit van het bezette België zouden aanleunen. Verder onderzoek moet dit uitwijzen.

Professioneel begon hun carrière bij de politie vanuit een negatieve motivatie. Wilhelm von Hören (tussen juli 1942 en oktober 1943 chef van *Abteilung IV A*) besloot in 1928 politieagent te worden om aan werkloosheid te ontsnappen⁴¹. Hermann Veit (vanaf mei 1943 leider van *Abteilung IV D-1*, bevoegd voor de verzetsorganisatie Witte Brigade) wou ontsnappen aan de verplichting te werken in de familiale boerderij⁴². Nochtans was de keuze voor een politionele loopbaan ook een stap hoger op de sociale ladder. Door hun beperkte scholingsgraad zouden ze echter nooit kunnen opklimmen tot de hoogste niveaus⁴³.

Na hun opleiding tot politiemann kwamen ze doorgaans enkele jaren bij de plaatselijke lokale politie terecht. Van daar maakten ze promotie naar de *Kriminalpolizei*, om na de SS-machtsovername in het politieke vaarwater van de Gestapo terecht te komen. Het is pas vanaf deze periode – tussen 1937 en 1939 – dat nazi-sympathieën naar boven komen en men officieel lid werd van de NSDAP. Het gaat hier om *bandwagon nazi's*, ‘meelopers’, personen ouder dan vijftientig, die tussen 1933 en 1939 lid werden van de nazi-partij⁴⁴. Dit betekent echter niet automatisch dat ze vijandig stonden tegenover autoritarisme, nationaal-socialisme en politiek geweld. Na de machtsovername hadden ze een politieke zuivering overleefd. De meesten waren politiemann geweest tijdens de Weimar-republiek, waardoor lidmaatschap van de NSDAP hun tussen 1930 en 1933 verboden was⁴⁵.

Na hun toetreding tot de NSDAP bleven ze hun professionaliteit als politiemann verdedigen : “Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam was ik geen nationaal-socialist, doch omdat de economische toestand na het optreden van Hitler steeds beter werd, ben

39 MICHAEL MANN, “Were the Perpetrators of Genocide ‘Ordinary Men’ or ‘Real Nazis’? Results from Fifteen Hundred Biographies”, in *Holocaust and Genocide Studies*, nr. 3, 2000 (jrg. 14), p. 335-336.

40 *Ibidem*.

41 PV Verhoor Wilhelm von Hören, 20.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

42 Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Hermann Veit (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

43 ERIC JOHNSON, *Nazi-terreur : Gestapo, Joden en gewone Duitsers*, Antwerpen, 2000, p. 67.

44 MICHAEL MANN, “Were the Perpetrators...”, p. 336.

45 GERHARD PAUL en KLAUS-MICHAEL MALLMANN, “Omniscient, omnipotent, omnipresent? Gestapo, society and resistance”, in DAVID CREW, *Nazism and German Society, 1933-1945*, London/New York, 1994, p. 174.

- Duitse militairen geposteerd op de Antwerpse Grote Markt tijdens een optocht van de Dietsche Militie-Zwarte Brigade, 26 september 1943.
(Foto SOMA nr. 15491, rechten voorbehouden)

ik nationaal-socialist geworden. (...) U zal trouwens geen Duitse politiebeambte vinden die niet aangesloten is bij de NSDAP”⁴⁶. De conclusie van Klaus-Michael Mallmann en Gerhard Paul voor Duitsland gaat ook op voor de Antwerpse casus : “*More decisive than recruitment from within the Nazi-sub-culture were the lines of continuity with the German police upon which the Gestapo could support itself; the fixation upon the authoritarian, the nation-state, the traditional canon of secondary virtues, the deification of law and order, the mentality of the ‘unpolitical’ civil servant*”⁴⁷.

⁴⁶ Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Hermann Veit (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

⁴⁷ GERHARD PAUL en KLAUS-MICHAEL MALLMAN, “Omniscient, omnipotent, ...”, p. 175.

De Belgische collaborateurs : noodzakelijke hulpkrachten ?

Verscheidene Belgen werkten in de loop van de bezetting voor de Antwerpse Sipo-SD als secretaresse, bewaker, chauffeur, “hulpagent” (de *Hilfspolizeibeamter*) of tolk (*Dolmetscher*). Het belang van deze medewerking mag niet worden onderschat. De leiders benadrukten bij nieuwe Duitse beambten de noodzakelijkheid van de autochtone hulp : “Hij wees trouwens op het getal van negen Duitsers tegenover de veertig Vlamingen die er waren en zegde dat heel de dienst praktisch [sic] berustte op de Vlamingen”⁴⁸. Vooral de tolken namen een belangrijke plaats in. Hun taak beperkte zich namelijk niet tot passief vertalen, maar ze traden actief op bij het onderzoek, razzia’s en verhoren. Wie waren deze mensen die zo ver meegingen in de nationaal-socialistische gewelddadige praxis ? Wat was hun achtergrond en, misschien belangrijker, hoe werden ze gerekruteerd en wat was hun motivatie ?

Qua algemene voorgeschiedenis is geen eenduidig profiel op te stellen van ‘de Vlaamse medewerker’. In vergelijking met gelijkaardige secties van de collaboratie ging het om een enigszins oudere groep⁴⁹. Minder dan de helft was jonger dan vijfentwintig bij het begin van de bezetting. Naast geboren Antwerpenaars – het merendeel van de autochtone medewerkers – vallen Lier en Gent op als belangrijke rekruteringsplaatsen. De familiale afkomst was divers. Het beroep van de vader varieerde van bediende, leraar, zelfstandige tot – opvallend – militair of politiefunctionaris. Haast allen liepen lagere school, sommigen volgden erna secundair of technisch onderwijs, terwijl anderen “een vak” leerden. Slechts een minderheid volgde hoger onderwijs en vaak treffen we deze hoger geschoolden aan bij de zogenaamde ‘Jodenjagers’⁵⁰. De scholingsgraad van de Vlaamse medewerkers lag in ieder geval hoger dan bij de directe Duitse chefs.

48 PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck, 2.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

49 Luc Huyse en Steven Dhondt berekenden dat 57 % van de militaire collaborateurs nog geen 24 jaar oud was in 1945 (LUC HUYSE en STEVEN DHONDT, *Onverwerkt verleden, collaboratie en repressie in België 1942-1953*, Leuven, 1991, p. 211). Bij aanmelding was 75,9% van de Vlaamse oostfrontvrijwilligers jonger dan 25 [KRISTOF CARREIN, “De Vlaamse Oostfronters. Sociaal profiel en wervingsverloop, november 1941-augustus 1944”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 6, 1999 (jrg. 6), p. 120]. Olivier Wille berekende in zijn studie over de Vlaamse Fabriekswacht en Vlaamse Wachtbrigade de gemiddelde leeftijd bij indiensttreding. De tendens is hier een algemene verjonging. De leeftijd schommelde tussen maximaal 30,27 jaar in augustus 1941 en minimaal 19,79 jaar in mei 1944 (OLIVIER WILLE, *Van fabriekswacht tot flakbrigade : Christiaan Turcksin en zijn paramilitaire formaties*, Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent, 1990). Ook Lut Van Daele stelde een duidelijke verjonging van de leden van de Vlaamse Wacht vast. In 1943 is 49,72 % van de nieuwe wachters jonger dan 20 jaar. In 1942 was dat slechts 24,89 % (LUT VAN DAELE, *De Vlaamse Wacht, juni 1941-september 1944 : bijdrage tot de geschiedenis van de militaire collaboratie*, Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 1986, p. 164-166).

50 Lieven Saerens reconstrueerde een netwerk dat terugging op de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten [LIEVEN SAERENS, “Gewone Vlamingen ? De Jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 2)”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 16, 2006 (jrg. 13), p. 51]; Raymond Plovy en Joris Crespin (tolken van *Abteilung IV B*, de Jodensectie) hadden respectievelijk lessen geschiedenis en scheikunde gevolgd [Geschreven aanklacht door gewezen klasgenoot tegen Joris Crespin, 15.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Crespin*)], PV Verhoor Raymond Plovy, 6.12.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Plovy*).

In vergelijking met hun vaders, was er een beroepsmatige achteruitgang. Bedienden en arbeiders waren een minderheid. Een groot deel werkte vlak voor de bezetting als zelfstandige, handelaar of had een eigen zaak. In deze laatste groep werden de moeilijkheden die de economische crisis en uitbreken van de oorlog hadden meegebracht, aangegrepen om de medewerking met de Sipo-SD te rechtvaardigen. Het waren figuren die al jaren van de ene naar de andere baan overstapten. Emiel Thonon – vanaf augustus 1942 hulpagent bij *Abteilung IV A* – had bijvoorbeeld doorheen gans België als bakker, kelner, herbergier, handelaar en conciërge gewerkt⁵¹. De beambten van de Jodensectie namen, gezien hun vaak hogere opleiding, dikwijls een hogere sociale positie in. Frappant is dat de Vlaamse medewerkers vaak verwezen naar een vroegere – al dan niet gewenste of vroegtijdig afgebroken – carrière als politiemans of beroepsmilitair. Deze mannen hadden vroeg een psychologische drang naar beroepen met een vorm van formele autoriteit: “(...) daar ik het gevaar beminde en gaarne de samenleving wilde dienen, ook in de mening verkerende dat bij de politie alles er om ter eerlijkst en rechtvaardigst aan toeging”⁵². Samenwerken met de Gestapo was misschien een manier om deze dromen alsnog te realiseren.

Verwijzingen naar familiale problemen en jeugdige trauma's zijn tot vandaag populaire verzachtende omstandigheden. Ook de Vlaamse Gestapo-medewerkers gebruikten deze strategie in hun naoorlogse verdediging. Excuses zoals de dood of zelfmoord van een dicht familielid, moeilijke relaties met de moeder, verlaten zijn door ouders of het feit een weeskind te zijn komen frequent voor. Deze excuses worden dan aangegrepen om het gedrag tijdens de bezetting te rechtvaardigen: “(...) indien mijne vrouw niet gestorven was, ik nog ouders had gehad, (...), ik nooit in dienst der Duitser zou zijn gegaan”⁵³. Vaak wordt verwezen naar de Eerste Wereldoorlog als levensveranderende gebeurtenis: “De oorlog 1914-1918 heeft mijn levensloop gebroken ! De oorlog 1940-45 heeft mijn levensloop vernietigd !”⁵⁴.

Interessanter zijn voortekens in de strafrechtelijke achtergrond voor later gedrag in een geweldstimulerende context. Slagen en verwondingen, smaad en dierenmishandeling tonen al voor het begin van de Tweede Wereldoorlog een destructieve voorgeschiedenis⁵⁵. Tijdens de bezetting ontwaakten bij anderen dan weer slapende karaktertrekken. Willy Vandevelde – vanaf september 1943 tolk voor de *Abteilung IV D-3*, bevoegd voor de “nationale weerstand” – werkte aanvankelijk voor de Gentse *Werbestelle*

51 Handgeschreven levensloop Emiel Thonon, ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

52 Verklaring Raoul Caenen, 12.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

53 Handgeschreven levensloop Emiel Thonon, ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

54 Verklaring Raoul Caenen, 12.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

55 Inlichtingsblad Emiel Thonon, 16.11.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*); Uittreksel Strafregister Felix Lauterborn, 19.10.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Lauterborn*).

(wervingskantoor voor arbeid in Duitsland). Daar trad hij zo gewelddadig en agressief op dat hij door een collega werd omschreven als : “Hij was heel streng in zijn optreden tegenover het publiek. Hij was hevig Duitsgezind en keurde alles af wat niet strookte met het Duitse regime”⁵⁶.

Lidmaatschap van een Nieuwe Orde-gezinde organisatie vóór 1940 is eerder zeldzaam. De enkele Antwerpse Sipo-SD'ers die politiek actief zijn, maken deel uit van uiteenlopende groeperingen : Verdinaso, VNV, Rex-Vlaanderen, Volksverwering enz. Deze ideologische variëteit wijzigt kort na de Duitse inval. Diegenen die op dat moment nog niet politiek actief waren, werden dit opvallend snel. Bijna allen kozen ze aanvankelijk opportunistisch voor het VNV. Paramilitaire milities zoals de Dinaso Militanten Orde (DMO) of de Dietse Militie-Zwarte Brigade (DM-ZB) waren eveneens populair⁵⁷. Dit ligt in de lijn met de wens een carrière als soldaat of politieman uit te bouwen. In beide gevallen trad men immers in contact met hiërarchische verhoudingen en structureel geweld. Kort voor of kort na hun toetreding tot de Sipo-SD stapte men over naar ‘het andere kamp’ van de collaboratie, het DeVlag / SS-Vlaanderen-complex. Logisch, gezien het VNV politiek partner was van het militaire bestuur, terwijl de DeVlag zich had verbonden met de SS, en dus ook met de Sipo-SD. Toch gewaagt geen enkele Vlaamse medewerker van uitgeoefende druk. Sommigen werden zelfs helemaal nooit lid. De behaalde resultaten en de juiste mentaliteit wogen op het lokale niveau zwaarder door dan de hogere politieke machtsstrijd.

Net zomin er een ondubbelzinnig profiel van ‘de Vlaamse medewerker’ bestaat, was er evenmin een duidelijke manier van aanwerving en motivatie. Dit was immers individueel bepaald en vaak afhankelijk van persoonlijke factoren. Toch zijn er grote hoofdmotieven : opportunisten, ‘traditionele’ collaborateurs, ideologisch ingestelde daders en ‘gedraaide’ verzetslui. Deze onderverdeling is echter geen strak dogma. Verschillende individuen kunnen tegelijk in verschillende categorieën worden ondergebracht. Persoonlijke drijfveren lopen – vaak onbewust – door elkaar.

Bij de opportunisten primeerden persoonlijke motieven. Meer dan anderen rechtvaardigden ze hun acties met problemen uit hun privé-leven. Hun voorgeschiedenis is vaak een rusteloos zoeken, waarbij ze impulsief van woonplaats, werk of partner veranderden. Hun betrokkenheid binnen de Sipo-SD bevindt zich eveneens in deze

⁵⁶ PV Verhoor van getuige, 29.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*)

⁵⁷ De DMO was de militie van het Verdinaso. Het was op militaire leest geschoeid en had als taak de vergaderingen van het Verdinaso mogelijk te maken. Regelmatig waren er incidenten met politieke tegenstanders. Toen het Verdinaso zich in mei 1941 aansloot bij de Eenheidsbeweging-VNV ging de DMO samen met de Zwarte Brigade van het VNV op in de DM-ZB. Het VNV beschouwde de DM-ZB als partijleger. Het was het rekruteringsreservoir bij uitstek voor militaire en paramilitaire organisaties, zoals de *Hilfsfeldgendarmarie*. (BRUNO DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Gent/Tielt, 1994, p. 605-607; JAN CREVE, *Recht en Trouw : de geschiedenis van het Verdinaso en zijn milities*, Antwerpen, 1987).

context. Om hun als ‘slecht’ aanvoelde situatie te verbeteren, namen ze zelf initiatief en engageerden ze zich binnen de Duitse politiedienst. Verwijzingen naar vroegere politieke activiteiten of hulp van vooraanstaande collaboratiefiguren komen in deze groep weinig voor. Een typevoorbeeld is Emiel Thonon, vanaf augustus 1942, op 46-jarige leeftijd, hulpagent bij de anticomunistische sectie. Opgegroeid als weeskind, veranderde hij alsmear van beroep, verblijfplaats en familiale situatie. Rond augustus 1942 werkte hij als nachtwaker, ondertussen een leegstaande ruimte gebruikend om aan sluikhandel te doen. Daarbij kwam hij regelmatig in contact met verzetslui. Samen met een andere getuige verklikte hij een van deze groepen aan de Antwerpse Gestapo. Als ‘beloning’ werd hij door de bevoegde Duitse agent in dienst genomen⁵⁸.

De ideologische collaborateurs streefden met hun engagement niet louter persoonlijke vooruitgang na, maar ook een ideëel doel. Zij namen veelal zelf het initiatief om toe te treden. Hun ideologische vooringenomenheid dreef hen naar de radicale Sipo-SD. Dit is glashelder bij de ‘Jodenjagers’, die door duidelijk antisemitische verlangens gemotiveerd werden. Veelal hadden ze een voorgeschiedenis in antisemitische of raciale organisaties als Volksverwerping of de Dietsche Opvoedkundige Beweging. Hun Jodenhaat stimuleerde een radicaal optreden: “Ik was anti-Jood, ben dit altijd geweest. Ik ben idealist en heb volgens mij enkel gehandeld in het voordeel van ons volk dat er volgens mij alle belang bij had van de Joden verlost te zijn”. Of nog: “Het was de schoonste dag van mijn leven, de dag waarop ik den eersten Jood gepakt heb”⁵⁹. In dezelfde categorie bevinden zich de agenten gemotiveerd door anticomunistisch ressentiment: “Ik ging van het standpunt uit dat het Bolchewisme voor Europa een werkelijk gevaar daarstelde (...)”⁶⁰. Niet toevallig kwamen dergelijke individuen op de Joodse of communistische sectie terecht. Door vooroordelen en ontmenselijking van slachtoffers gingen ze brutaal te werk en behaalden daardoor vaak grote successen.

Een zonderling in deze categorie is Johan Pitz, tolk van *Abteilung IV A*. Aangezien hij in 1905 in Raeren geboren was, had de naoorlogse aanhechting bij België Duits-nationalistische gevoelens aangewakkerd. Zijn vader gaf de raad: “*Kinder, bleibt immer Deutsch was auch geschehen mag, denn so wird und kann es nicht bleiben*”⁶¹. Na enkele jaren in België en Frankrijk als arbeider te hebben gewerkt, vestigde hij zich samen met zijn Belgische echtgenote te Lier. Zijn ideologische ontwikkeling ging in nationaal-socialistische richting: “*Es ging keine Rede des Führers vorbei, ohne dasz wir sie gehört haben. Wir folgten den Aufbau in Deutschland mit grösster Freude (...)*”⁶². Toch

58 Levensbeschrijving Emiel Thonon, ongedateerd, PV’s Verhoor Emiel Thonon, 30.1.1948 en 25.5.1949 en PV Verhoor Johan Enssen, 10.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

59 PV Verhoor Felix Lauterborn, 12.6.1945 en PV Verhoor van getuige, 14.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Lauterborn*).

60 PV Verhoor Raoul Caenen, 8.1.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

61 Geschreven levensloop Johan Pitz, ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

62 *Ibidem*.

werd hij pas op 3 oktober 1940, vijf maanden na de Duitse inval, lid van een Nieuwe Orde-gezinde organisatie, de Nationaal-Socialistische Vlaamsche Arbeiderspartij (NSVAP)⁶³. Deze ideologische positie stemt overeen met internationaal onderzoek. Etnische Duitsers uit de ‘verloren’ westelijke gebieden waren immers vatbaarder voor nationaal-socialisme en extreem nationalisme. Hierdoor zijn ze binnen nazi-instellingen oververtegenwoordigd⁶⁴. Als “Volksduitser” werd Pitz begin 1941 opgeroepen voor dienst in het Duitse leger⁶⁵. De Antwerpse Sipo-SD had in deze beginperiode echter een tekort aan bekwame tolken en wendde zich tot het militaire bestuur. Omdat Pitz perfect Nederlands sprak, werd hij door de *Wehrmacht* in april 1941 afgevaardigd⁶⁶.

De weg van de ‘traditionele collaborateurs’ naar de Sipo-SD liep minder rechtlijnig dan bij de twee voorgaande groepen. Sociologisch waren ze afkomstig uit het ‘conventionele’ Vlaamse collaboratiemilieu. Individueel of familiaal waren ze vaak al geruime tijd voor de Duitse inval lid van een Nieuwe Orde of Vlaams-nationalistische vereniging, zoals Rex-Vlaanderen of het VNV. Tijdens de bezetting gingen ze hierin verder, en zetten ze de stap naar actieve (militaire) collaboratie. Ze werden lid van de Algemeene SS-Vlaanderen, de Vlaamsche Fabriekswacht, het *Nationalsozialistische Kraftfahrkorps* (NSKK), maar vooral de Waffen-SS en het Vlaamsch Legioen⁶⁷. Wanneer door geestelijke of lichamelijke problemen actieve dienst aan het Oostfront onmogelijk bleek, werden ze aan het ‘thuisfront’ ingeschakeld in de lokale Sipo-SD. Individen die voldoende taalvaardig waren, werden als tolk tewerkgesteld, in het andere geval als chauffeur, hulpagent of “wachtman”. Opvallend is de rol die bekende namen uit de Vlaamse collaboratie in deze transfer speelden. Namen die terugkomen zijn René Lagrou, Robert Van Roosbroeck en August Borms⁶⁸. Dit is niet verbazend, gezien hun betrokkenheid in het SS / SD / DeVlag-complex.

63 Afschrift *Netestad*, nr. 14, 9.12.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*). De NSVAP was een in 1938 opgerichte Antwerpse nationaal-socialistische en groot-Duitse partij. Ze werd door de bezetter niet ernstig genomen en integreerde uiteindelijk in de Algemeene SS-Vlaanderen.

64 MICHAEL MANN, “Were the Perpetrators...”, p. 335.

65 PV Verhoor Johan Pitz, 21.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

66 PV Verhoor August Schneiders, 28.4.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

67 De Vlaamsche Fabriekswacht, of Vlaamsche Wachtbrigade was een in mei 1941 door Christian Turcksin opgerichte paramilitaire eenheid ter bewaking van militaire terreinen in dienst van het *Luftgaukommando*, om zo het Duitse leger te ontlasten. Het NSKK ontstond voor 1933 als vervoerkorps in de schoot van de NSDAP. Na de machtsovername groeide het uit tot een op militaire leest geschoeide nationale transportmaatschappij in dienst van het Duitse leger en de *Organisation Todt*. Ook in de bezette landen werd geworven voor het NSKK. Vlaamse NSKK'ers werden aanvankelijk in het bezette land ingezet, maar na de inval in de Sovjetunie ook aan het Oostfront. (BRUNO DE WEVER, *Greep naar de macht...*, p. 412-415, 419-423, 577-579).

68 René Lagrou was de eerste leider van de Algemeene SS-Vlaanderen. Hij startte werfcampagnes voor de *Waffen-SS* en leidde acties tegen de Joodse gemeenschap in Antwerpen. Robert Van Roosbroeck trad in 1940 toe tot de Algemeene SS-Vlaanderen en bekleedde diverse functies in de DeVlag. Vanaf 1942 was hij schepen van onderwijs van Groot-Antwerpen. August Borms was een bekende flamingant en symbool binnen de Vlaamse Beweging. Na 1940 groeide hij uit tot een propagandistisch boegbeeld dat steeds meer opschoof naar de kant van de SS.

Stereotiep is hier Willy Vandevelde. Al op jonge leeftijd stond hij onder invloed van het Vlaams-nationalisme⁶⁹. Vanaf april 1942 werkte hij voor de Gentse *Werbestelle*, waar hij arbeiders naar Duitsland begeleidde. In deze periode werd hij lid van het VNV en de DM-ZB⁷⁰. In mei 1943 werd hij lid van de Waffen-SS, maar omdat hij in België wou blijven, werd hij als bewaker op de *Dienststelle Jungclaus* te Brussel ingezet. Aangezien hij Duits sprak, werd hij in september 1943 als tolk overgeplaatst naar de Antwerpse Sipo-SD.

De ‘gedraaide verzetslui’ zijn een laatste categorie van medewerkers. Het ging hier om arrestanten die tijdens het onderzoek zo bruikbaar waren gebleken dat hun werd ‘aangeboden’ voor de Gestapo te blijven werken. Deze “*Praxis der Reverse*” was een tactiek meegebracht uit Duitsland, waar ze vooral succesvol was in de strijd tegen de KPD, de Duitse communistische partij⁷¹. Vlamingen die op het aanbod ingingen, hadden zeer uiteenlopende motivaties. Het ging van vrijwilligheid tot dwang: de angst naar een concentratiekamp te worden gestuurd, plat opportunisme of sluimerende (ideologische) conflicten met vroegere strijdmakers.

De in 1922 geboren Lierse student Eugene Dirckx was tussen 1939 en 1941 lid van het Nationaal Legioen, een fascistoïde Belgisch-nationalistische groepering die een gewelddadige confrontatie met Vlaams-nationalisten als doel had⁷². Van daar maakte hij de sprong naar de Nationale Koninklijke Beweging, de uit een Rexistische jeugdgroep gegroeide verzetsbeweging die vocht voor een autoritair regime rond de koning. De reden voor zijn engagement was zijn fel anticommunisme: “Ik trek vooral de aandacht op de anti-communistische strekking die mij bezielde en welke trouwens dateerde van in de periode dat ik aangesloten was bij het Nationaal Legioen”⁷³.

Wanneer de *Feldgendarmarie* Eugene Dirckx in maart 1943 op het spoor kwam, dook hij in Wallonië onder. Daar kwam hij in een links georiënteerde verzetsgroep terecht. Uit onvrede keerde hij in april 1943 terug naar Lier, waar hij, zonder het te beseffen, opnieuw in een communistische verzetsgroep belandde. Het ging bovendien om een groep die op punt stond door de Antwerpse Gestapo te worden opgerold. In mei werd Dirckx als een van de eerste leden aangehouden en brutaal ondervraagd⁷⁴. Toen hij vernam in een

69 In een tijdens zijn schooljaren zelfgeschreven toneelstuk komt bijvoorbeeld de zin “Vliegt de Blauwvoet” voor [Toneelstuk “Journalistenstreken”, ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*)].

70 *Bescheinigung Werbestelle – Aussenstelle Gent*, 4.3.1943 en Geschreven levensloop Willy Vandevelde, 18.11.1947 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

71 KLAUS-MICHAEL MALLMANN, “Die V-Leute der Gestapo. Umriss einer kollektiven Biographie”, in KLAUS-MICHAEL MALLMAN en GERHARD PAUL (red.), *Die Gestapo...*, p. 286.

72 PV Verhoor Eugene Dirckx, 2.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*); BRUNO DE WEVER, *Greep naar de macht...*, p. 71.

73 PV Verhoor Eugene Dirckx, 2.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

74 Uiteenzetting der zaak Von Hören – Pitz – Van Thielen (Soma, AA 310).

- Sinds oktober 1943 was de Aussendienststelle Antwerpen van de Sipo-SD in een villa in de Koningin Elisabethlei gevestigd. Ongeveer op dezelfde plaats bevindt zich nu het Antwerpse Provinciehuis. Vooraan rechts, het hoofd van de Sipo-SD Antwerpen, Karl Fielitz. (Foto SOMA nr. 12721, rechten voorbehouden)

linkse beweging te acteren, kraakte hij :“(…) zonder dat ik het wist was ik bij mijn illegale werk terechtgekomen in een communistische groep. Omdat ik anti-communistisch was heb ik tegen de personen die mij verhoorden gezegd dat ik bereid was verklaringen af te leggen over communistische organisaties maar niet over nationale organisaties”⁷⁵. Na verschillende arrestaties liet de agent van de Sipo-SD-Antwerpen, Wilhelm von Hören, kiezen tussen zelf ook naar een concentratiekamp te worden gestuurd, of voortaan mee te werken met de Duitse politie⁷⁶. Dirckx koos voor het laatste.

IV. Praxis

Het onderzoek van de politionele praxis valt in twee delen uiteen : enerzijds een studie van het effectieve optreden, anderzijds een analyse van de wijze waarop informatievergaring dit optreden ondersteunde. Het gaat dus om een analytische, pragmatische constructie. In de historische realiteit kan dit onderscheid maar moeilijk worden gemaakt.

Uitvoerend optreden

Zoals gezien, aanvaardde het militaire bestuur om pragmatische redenen de aanwezigheid van de Sipo-SD in een door hem bezet en geadmistreerd gebied. Het belang

⁷⁵ Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Eugene Dirckx (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

⁷⁶ PV Verhoor Willy Vandeveldde, 27.6.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandeveldde*).

van de ordehandhaving maakte een goede verstandhouding, of minstens een *modus vivendi*, met de SS-politie noodzakelijk. De *Militärverwaltung* probeerde de Sipo-SD vanuit die optiek te controleren. De activiteiten van de Duitse politiediensten werden gereguleerd. Betekenden deze voorschriften ook iets in de lokale praktijk? Vooreerst ga ik in op de arrestaties (van verzetslui), vervolgens op het verhoor van de arrestanten, het machtsmisbruik (corruptie), de relatie met het militair bestuur en zijn politiediensten en, tot slot, het probleem van de ordehandhaving en relatie met politie, rijkswacht en magistratuur.

De Sipo-SD had zich eind 1940, begin 1941 in de belangrijkste grootstedelijke kernen gevestigd. Dit strookt met de toenmalige verzetsactiviteiten, die zich in de beginperiode van de bezetting vooral in de steden en hun randgemeenten situeerden. Vanaf 1943 verplaatste het verzet zijn vizier steeds meer naar de plattelandsgebieden⁷⁷. De SS-politie reageerde op dubbele wijze. Ze richtte *Nebenstellen* op in de actiefste rurale gebieden. Tegelijk kregen de plaatselijke afdelingen, naast hun ideologische specialisatie, nu ook een lokaal geografisch actieterrain. Dit betekende wel dat de verdeling wie het communisme en het ‘gewone verzet’ aanpakte, vervaagde: “Het kwam dan ook dikwijls voor dat Verhulsdonck aanhoudingen deed in zaken waar hij eigenlijk niets mee te maken had, en nadien de gevangenen genomen personen overgaf aan de betrokken Duitse beambten”⁷⁸.

De *arrestaties* van de Sipo vallen uiteen in drie categorieën. Ten eerste hield men personen aan die een misdrijf hadden gepleegd. Na onderzoek werden ze aan het Duitse militaire gerecht overgeleverd. Ten tweede konden als bedreigend ervaren personen preventief worden aangehouden. In beide gevallen ging het *de facto* om verzetslui en communisten. Tot slot voerde men arrestaties uit als represaille voor verzetsdaden, waarbij de arrestant dan als gijzelaar werd gebruikt⁷⁹.

De eigenlijke aanhoudingen gebeurden eveneens op drie manieren. Ten eerste werden individuele personen ingerekend. De Duitse *Sachbearbeiter*, bijgestaan door zijn tolk, gebruikte hierbij het nodige overdonderende geweld⁸⁰. Razzia’s gebeurden meestal ’s nachts en werden per afdeling doorgevoerd. De Duitse chef bleef op de *Dienststelle*, de identiteit van de binnengebrachte arrestanten controlerend, terwijl zijn Vlaamse tolken en hulpagenten met opgevorderde taxi’s de aanhoudingen doorvoerden⁸¹. Tijdens

77 Zie hiervoor JAN LAPLASSE en KAROLIEN STEEN, “Het verzet gewogen. Een kwantitatieve analyse van politieke aanslagen en sabotages in België, 1940-1944”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 15, 2005 (jrg.12), p. 227-262.

78 PV Verhoor Willy Vandevelde, 27.6.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

79 *Runderlass* Ernst Ehlers, 29.1.1942 (Soma, AA 541).

80 PV Verhoor Johan Pitz, 21.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

81 Uiteenzetting der Zaak Herman Veit (Soma, AA 310); PV Verhoor Albert Cornet, 7.2.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Heylaerts*).

“*Gross-aktionen*”, waarbij agressief een ganse verzetsgroep werd opgerold, werden naast alle leden van de Sipo-SD, ook de GFP en FG ingezet. De nodige vuurkracht – men beschikte o.a. over machinegeweren en granaten – werd gebruikt. Verhuiswagens werden ingezet als transportmiddel ⁸².

Normaal gezien kon niet iedere Duitse agent zomaar overgaan tot willekeurige arrestaties. Daarvoor was eerst het akkoord van de *Dienststelleleiter* nodig. Na de aanhouding moest deze bovendien een *Festnahme Meldung* opstellen, dat de reden van de aanhouding en identiteit van de arrestant bevatte, en naar het Brusselse hoofdkantoor, de plaatselijke GFP en OFK en de groep *Polizei* sturen ⁸³. Verdere willekeur werd voorkomen door de maatregelen betreffende de *Sicherheitshaft*. Een verdachte kon niet langer dan zeven dagen worden aangehouden, zonder een *Sicherheitshaftbefehl* van het Brusselse hoofdkwartier. Met een *Sicherheitshaftbefehl* werd de aanhouding tot drie weken verlengd. Na deze periode waren er nog drie mogelijkheden : vrijlating, overmaking aan het Duitse militaire gerecht of een verlenging van de *Sicherheitshaft* voor onbepaalde tijd. Op ieder cruciaal moment in deze procedure kon het militaire bestuur ingrijpen ⁸⁴.

De Brusselse Sipo-*Dienststelle* klaagde dat op lokaal niveau deze regels niet werden nageleefd : “*Ich habe wiederholt festhaken müssen, dass die Bearbeitung von Vorgängen in exekutiver Hinsicht vielfach noch in absolut unsachgemäßer Weise erfolgt*” ⁸⁵. Getuigenissen van Antwerpse functionarissen tonen dat op lokaal niveau onvoldoende kennis was over de formele regels : “Sicherheitshaft. Deze toestand bestaat automatisch, zegge vanaf wij een aangehoudene binnen brengen en tot ons onderzoek afgesloten is doch niet langer dan 3 maanden. Is ons onderzoek vroeger beëindigd dan houd [*sic*] vanzelf het Sicherheitshaft op” ⁸⁶. Uit naoorlogse verklaringen bleek dat het soms tot vier maanden kon duren voor een eerste ondervraging plaats had.

De Sipo-SD was op dit vlak evenmin te beroerd dwars tegen het militaire bestuur in te gaan. *Sippenhaft*, het aanhouden van familieleden van verzetslui, was officieel verboden ⁸⁷. Toch paste de Antwerpse Gestapo dit principe vaak toe, waarbij de verwanten tot drie maanden van hun vrijheid werden beroofd. Tevergeefs probeerde Theodoor Verhulsdonck in augustus 1944 een vrouw, verdacht van hulp aan geallieerde piloten, aan te houden. In plaats daarvan pakte hij haar ouders op, vijftien en vijftientig jaar

82 PV Verhoor Albert Swaan, 27.11.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Heylaerts*); PV Verhoor van getuige, 19.4.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

83 PV Verhoor Constantin Canaris, 21.4.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Veit*); WINNE GOBYN, *De Sicherheitspolizei...*, p. 59.

84 Voor een gedetailleerde beschrijving van deze procedure zie ALBERT DE JONGHE, “De strijd Himmler-Reeder...”, p. 46-54.

85 *Runderlass* Ernst Ehlers, 29.1.1942 (Soma, AA 541).

86 PV Verhoor Ferdinand Frankenstein, 2.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

87 PV Verhoor Constantin Canaris, 21.4.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

oud. De *Militärverwaltung* liet hen na twee dagen weer vrij. Verhulsdonck arresteerde de ouders opnieuw en sloot hen deze keer op in het kamp van Breendonk. Beiden werden snel naar Duitsland gedeporteerd, waar ze omkwamen ⁸⁸.

Bij het *verhoor* behoorden folteren en mishandelen om verdachten tot bekentenissen te dwingen tot het standaardrepertoire van de *Sicherheitspolizei*. Wanneer en de wijze waarop dit “verscherpt verhoor” (*Verschärfte Vernehmung*) gebeurde, was strikt gereguleerd. Enkel bij belangrijke zaken, waarbij levens in gevaar waren en de verdachte niet wou spreken, was folteren toegelaten. Men gebruikte een metaforische rechtvaardiging : “Een autobus vol reizigers werd gevoerd langs een moeilijke weg en komt voor een smalle uitweg. Een kleine auto komt er voor met een paar inzittenden. Er is maar één uitweg ofwel met de bus met zowat 40 personen in een ravijn storten en met 40 hun levens laten, ofwel de kleine auto aanrijden en maar enkele mensenlevens betreuren” ⁸⁹.

Wanneer een verdachte bekend had, de arrestaties gebeurd waren op basis van een namenlijst of niet alle arrestanten verhoord waren, was “verscherpt verhoor” verboden. In andere gevallen moest eerst de toestemming gevraagd worden aan de *Dienststelleleiter*, die op zijn beurt de toestemming vroeg aan zijn meerdere te Brussel. De feitelijke ondervraging mocht niet worden gevoerd door de onderzoekende Duitse agent, noch door een van zijn directe Vlaamse medewerkers, maar door een andere Sipo-medewerker. Het “verscherpt verhoor” moest doorgaan in Breendonk, en mocht enkel bestaan uit stokslagen op het achterste (twaalf tot twintig, wanneer een arts aanwezig was). Vuistslagen waren verboden ⁹⁰. Iedere functionaris was van deze normen op de hoogte : “Er diende in de verschillende diensten van de Sipo, eenmaal per maand, voorlezing gedaan te worden van de voorschriften betreffende de verscherpte verhooring” ⁹¹.

Bewust werden deze bepalingen door de voltallige Antwerpse Sipo-SD opzij geschoven. Toelating werd niet, of pas na de feiten gevraagd : “Ik heb niet altijd het VERSCHERPT VERHOOR schriftelijk aangevraagd, wijl de chef zei dat hij hierover beschikte zonder aanvraag aan Brussel”. Of : “(...) opdat Fielitz zou gedekt zijn en wel dat dus het VERSCHERPT VERHOOR reeds was uitgevoerd voor dat de genehmigung was afgekomen” ⁹². In plaats van de arrestanten steeds naar Breendonk te voeren, was het eenvoudiger het verhoor op de *Dienststelle* zelf te doen, meestal in het kantoor van de Duitse agent. Belangrijke verzetslui wenste men echter zo grondig op de rooster te leggen, dat afzondering en een gespecialiseerde ruimte van het kamp nodig waren.

⁸⁸ Uiteenzetting der Zaak Dirckx – Thonon – Verhulsdonck (Soma, AA 310).

⁸⁹ PV Verhoor Constantin Canaris, 25.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ PV Verhoor Constantin Canaris, 27.4.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

⁹² PV Verhoor Herman Veit, 21.6.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Veit*).

Niet iedere ondervraging ging met geweld gepaard. Bij lichte gevallen werd er niet mishandeld. De tolk noteerde wat de arrestant – al dan niet ingegeven door angst – opbiechtte. Het verhoor begon psychologisch :“(…) Wij [de Vlaamse tolken] moesten hen op een tamelijk brutale wijze voorbereiden op het verhoor door hen bitsig en kort spreken enz. terwijl hij [de Duitse agent] dan bij het binnenkomen allen aanpakte en heel kalm en gemoedelijk begon te praten. Door de reactie van de personen op deze twee verschillende wijzen van optreden zijn er velen door de mand gevallen”. Dit ging gepaard met slagen in het gezicht :“(…) omdat een kaakslag als iets natuurlijk werd aanzien”⁹³.

Als de verdachte nog niet wou praten, werd overgestapt op folterpraktijken. De agenten beschikten over verschillende middelen, gaande van bamboestokken, gedroogde stierenpezen, warme wafelijzers tot een zelfgemaakt “elektrisch apparaat”. Hoewel de Duitse agenten vaak zelf deelnamen, lieten ze het vuile werk overwegend door hun Vlaamse medewerkers opknappen. Gewoonlijk werd de gevangene twee uur lang mishandeld. Dan werd terug overgeschakeld op psychologische kwelling. Men sloot de arrestant op in een donkere cel, smeerde wonden in met zout water, ontzegde eten en drinken⁹⁴. Geen enkele getuige vermeldde de officieel verplicht aanwezige arts. Dat dit wel degelijk een verschil kon maken bewijst het geval van een arrestant die na foltering in de gevangenis gecontroleerd werd door een dokter. Deze stelde een verslag op tegen de Sipo, waardoor de aangehoudene tien dagen met rust gelaten werd⁹⁵.

Om hun martelpraktijken te rechtvaardigen, wezen de Duitse agenten op twee elementen. Ten eerste was er de oorlogscontext : “Voor ons Duitsers was het ‘oorlog’ en waren wij, in een militairen dienst in een ‘bezet gebied’. Dit brengt de gewone nadelen mede voor de bevolking van de bezette gebieden zoals men die overal aantreft”. Anderzijds valt een vijandsbeeld, met eraan gekoppeld een ontmenselijking van het slachtoffer, op : “Verder zal het wel onnodig zijn te wijzen op den aard der ‘K.P.’ leden : het golden gewoonlijk allen ‘fanatieke idealisten’, die maar niet zo gemakkelijk aan ’t praten gingen en die veelal goed geschoold waren”⁹⁶. Anderen legitimeerden hun arbeid : “Van ons standpunt gezien, was de Witte Brigade een staatsgevaarlijke beweging, onwettig en verboden. Zij beschikten over wapens en moesten die te gelegener tijd gebruiken, maar tot een optreden van hun kant is het echter nooit gekomen, door dat de meeste leden aangehouden werden”⁹⁷.

In een dergelijke context van niet gestrafte onrechtmatigheid was *machtsmisbruik* een dagelijkse praktijk. Diefstal tijdens huiszoekingen en arrestaties kwam frequent voor.

⁹³ PV Verhoor Eugene Dirckx (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

⁹⁴ *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

⁹⁵ PV Verhoor van getuige, 27.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

⁹⁶ PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

⁹⁷ PV Verhoor Herman Veit, 5.7.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Veit*).

- Duitse en Vlaamse leden van de Antwerpse Sipo-SD in de tuin van de Aussendienststelle aan de Koningin Elisabethlei. Links op de eerste rij staat Theodoor Verhulsdonck, hoofd van Abteilung IVA, naast hem Willy Vande Velde. (Foto SOMA nr. 12725, rechten voorbehouden)

Joden waren evidente slachtoffers. Zij waren totaal rechteloos. De Jodenjagers verrijkten zich met allerhande luxeproducten⁹⁸. De kwetsbaarheid van de Joodse burgers was snel bij medewerkers van andere secties gekend, die hen eveneens uitbuitten. Interne regels, die oneerlijkheid onmogelijk maakten, werden met gemak opzij geschoven. De gewoonte dat een inlichtingenagent een deel van de winst opstreek, gold niet voor reguliere Vlaamse medewerkers. Een fictieve agent werd uitgevonden (*V-Mann* nummer 173) om toch premies op te strijken⁹⁹. Dergelijke praktijken bleven tot het einde voortduren. De door Duitse functionarissen aangeslagen goederen werden door Vlaamse chauffeurs naar Duitsland getransporteerd¹⁰⁰.

Naast financieel gewin, werd ook op andere vlakken misbruik gemaakt. Aangetroffen eetwaren waren verleidelijk. Een Duitse agent gaf zijn medewerkers de opdracht tijdens acties in agrarische streken zoveel mogelijk voedsel in beslag te nemen¹⁰¹. Minder

98 PV Verhoor van getuige, 6.9.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Lauterborn*).

99 PV Verhoor Emiel Thonon, 31.3.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

100 Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

101 PV Verhoor Emiel Thonon, 4.9.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

onschuldig waren gevallen van seksueel misbruik. Hoewel het op de *Dienststelle* een ongeschreven regel was dat geen enkele agent alleen bleef met een vrouwelijke arrestant, stoorden vooral de Duitsers zich hier niet aan. Sommigen werden niet in de gevangenis opgesloten, maar moesten de nacht doorbrengen in de woning van de *Sachbearbeiter*¹⁰². Anderen kregen alcohol aangeboden en de uitnodiging voor een afspraakje¹⁰³. Een agent speelde, onder het mom van een aparte inlichtingendienst, met het idee zelf een bar op te richten waar informeel met vrouwelijke arrestanten kon worden afgesproken¹⁰⁴.

In de loop van de bezetting ontwikkelde vooral de anticommunistische sectie een misdadige activiteit. Een drijfveer was de relatie van de Duitse chef Wilhelm von Hören met de Belgische inlichtingenagente Lisa. Zijn salaris beantwoordde niet langer aan zijn levensstijl: “*Er lebte auf sehr grossem Fusse, verzehrte sehr viel Geld und hatte auch Freundinnen die viel Geld kosteten*”¹⁰⁵. Vermogensdelicten boden een oplossing. Sinds de zomer van 1943 leefden zijn echtgenote en twee kinderen bij von Hören in Antwerpen. Lisa woonde samen met het gezin als ‘huishoudster’. Ongelukkig met deze situatie en gedreven door jaloezie, probeerde Lisa het gezin te vermoorden. Dit mislukte, maar de Antwerpse Sipo trok het onderzoek naar zich toe. De inlichtingenagente werd opgesloten in de stadsgevangenis. Dit was buiten het Brusselse hoofdkantoor gerekend, waar de kwaliteiten van Lisa hoog werden geschat. Na veertien dagen werd ze opnieuw vrijgelaten. Von Hören werd berispt en eind oktober samen met zijn gezin terug naar Duitsland gestuurd. Hij werd vervangen door Theodoor Verhulsdonck¹⁰⁶.

Net voor deze episode had Wilhelm von Hören in een kroeg een nieuwe maitresse en nieuwe vrienden leren kennen. Samen vormden ze een misdadige bende voor eigen rekening. Twee spilfiguren, Nino en “Dronken Lotte”, werden als dekmantel officiële inlichtingenagenten van de Gestapo. Samen pleegden ze overvallen onder het mom van officieel Gestapo-onderzoek, persten ze ondergedoken verplicht tewerkgestelden af en spoorden ze zwart geld op. Zelfs na zijn overplaatsing naar Duitsland keerde de Duitse agent hiervoor regelmatig naar Antwerpen terug¹⁰⁷.

Op 9 maart 1944 spoelde te Ruisbroek een in een zak vastgebonden dode vrouw aan. De identiteit stond snel vast. Het ging om de inlichtingenagente Lisa. De Brusselse *Kriminalpolizei* begon onmiddellijk een onderzoek, en stelde de betrokkenheid van de bende von Hören vast. De Duitse agent werd tot de doodstraf veroordeeld, zijn Vlaamse

102 Uiteenzetting der zaak Dirckx – Thonon – Verhulsdonck (Soma, AA 310).

103 PV Verhoor van getuige, 24.6.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Veit*).

104 PV Verhoor Johan Pitz, 11.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

105 Verslag *Abwehr V-Mann Harry*, 12.1.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

106 PV's Verhoor Johan Pitz, 6.11.1945 en Wilhelm von Hören (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

107 Verslag *Abwehr V-Mann Harry*, 12.1.1944 en Aantekening uit archief Sipo-SD Antwerpen, ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

medewerkers tot vrijheidsstraffen¹⁰⁸. Hoewel naoorlogse verklaringen tegenstrijdig zijn, speelden twee motieven een rol. Enerzijds was Lisa op de hoogte van de bendeactiviteiten en stond ze op het punt deze aan te geven. Anderzijds speelden voor Wilhelm von Hören, gezien de moordpoging op zijn gezin, persoonlijke wraakgevoelens¹⁰⁹.

De eliminatie van Lisa betekende niet het einde van de moorddadige dynamiek. Andere getuigen, één verklikker, konden de ganse *Dienststelle* blameren. Theodoor Verhulsdonck had na zijn nieuwe aanstelling van Brussel de opdracht gekregen de persoonlijke inlichtingenagenten van zijn voorganger door te lichten. Nino en “Dronken Lotte” werden ontslagen. Op revanche belust dreigden ze de criminele activiteiten van verschillende agenten aan de militaire politiediensten te rapporteren. Beiden werden aangehouden en, nog alvorens de GFP hen kon ondervragen, uit de weg geruimd. Nino werd tijdens een geësceneerde vluchtpoging neergeschoten, Lotte pleegde in verdachte omstandigheden in haar cel zelfmoord¹¹⁰.

Deze casus geeft een beeld van de manier waarop het nationaal-socialistische regime omging met misdaad in eigen rangen. Leidende figuren waren bezorgd over dienstonregelmatigheden en probeerden deze te beteugelen. Constantin Canaris, op dat moment leider van de Sipo-SD in België, eiste strenge straffen. Hij beweerde van *Militärbefehlshaber* generaal Alexander von Falkenhausen en Ernst Kaltenbrunner, hoofd van het RSHA, de toestemming te hebben gekregen Wilhelm von Hören publiekelijk op te hangen in het kamp van Breendonk als afschrikking voor andere rebelse Sipo-agenten¹¹¹. Ook ijverde hij voor een versterking van de *Kriminalpolizei*, om op die manier de interne tucht te handhaven: “[Ik wenste] scherpdoordrijvende mannen te krijgen die een einde zouden stellen aan de onregelmatigheden in den schoot van de *Sicherheitspolizei und SD*”¹¹². Karl Fielitz, de Antwerpse *Dienststelleleiter*, kreeg een berisping. Op 19 maart 1944, tijdens een samenkomst van de verschillende lokale chefs, werd bevolen vanaf nu geen enkel aspect van het professionele en private leven van ondergeschikten te negeren¹¹³. Fielitz stelde zijn overste gerust: “*Durch das Verbrechen des v. Hören und der Mitbeteiligungen, ist das Schild unserer Dienststelle beschmutzt. Ich darf sie nochmals bitten, die Männer und Frauen meiner Dienststelle die treu und anständig*

108 Uiteenzetting der zaak Von Hören – Pitz – Van Thielen (Soma, AA 310); PV Verhoor Johan Pitz, 6.11.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

109 PV Verhoor Karl Reimer, 24.6.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

110 PV's Verhoor Emiel Thonon en Theodoor Verhulsdonck, 14.1.1948, Johan Pitz, 6.11.1945 en Eugene Dirckx, 13.1.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*); Uiteenzetting der zaak Dirckx – Thonon – Verhulsdonck (Soma, AA 310).

111 Na het overlijden van Reinhard Heydrich volgde Ernst Kaltenbrunner hem op 30 januari 1943 op als *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* en als leider van het RSHA.

112 PV Verhoor Constantin Canaris, 13.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*); PV Verhoor Constantin Canaris, 25.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

113 “Stenobloc Sipo-SD Antwerpen Brief 5”, ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

ihre Pflicht tun, überhaupt, die A.D. Antwerpen, hiermit nicht zu belasten. Ich darf Ihnen gleichzeitig in Namen sämtlicher Dienststelleangehörigen versichern, daß wir bemüht sein werden, durch doppelten Eifer und sauberer Haltung, den Mangellauf unserem Schild zu entfernen"¹¹⁴. Zoals gezien bestond deze ijver vooral uit het fysiek liquideren van compromiterende elementen.

Kom ik tot de *relatie met het militaire bestuur en zijn politiediensten*. De Sipo-SD was als burgerlijke politiedienst – en *de facto* afgevaardigde van de SS – ingeplant in het militaire bezette België. De *Geheime Feldpolizei* (GFP) en *Feldgendarmarie* (FG), beide militaire politiediensten, bleken getalsmatig immers niet in staat de orde te bewaren. Werd de strijd tussen SS en *Wehrmacht* om de politieke macht in onze streken ook doorgetrokken naar het lokale politionele terrein? Speelde de Antwerpse dienst een rol in deze strijd? Of was onder de evoluerende oorlogsomstandigheden eerder sprake van samenwerking?

De samenwerking tussen Sipo-SD en FG begon vroeg en bleef in de loop van de bezetting harmonisch verlopen. De SS-politie was duidelijk dominant in deze relatie. Ze liet voelen dat ze de FG ondergeschikt achtte. In het voorjaar van 1942 hield de Mechelse FG enkele jongeren aan op verdenking van verzet. De Duitse *Sachbearbeiter* greep snel in: "*Fest rief die Kreiskommandantur Mechelen, wo die Jungens eingesperrt waren, und frug seit wann die Kreiskommandantur politische Sachen bearbeitete, mann solle die Sache dem SD ueberstellen*"¹¹⁵. De FG nam zelf een onderdanige rol aan. Informatie en arrestanten werden vlot overgedragen. Tijdens "*Gross-Aktionen*" werd de lokale FG gebruikt voor bijkomende mankracht, terwijl hun plaatselijke kantoor dienstdeed als eerste bewaar ruimte voor arrestanten.

De relatie met de GFP was complexer. De GFP en de Gestapo waren immers twee evenwaardige – en vaak complementaire – politiediensten, met andere loyaliteiten. Net zoals de FG zorgde de GFP voor extra mensen tijdens grote acties. Toch was er geen sprake van een onderworpen positie. Door de toenemende activiteiten van het verzet en de hardere strijd werd samenwerking gestimuleerd: "(...) gezien van te voren geen te beste verstandhouding bestond tussen de GFP en SD, zo werd door het oprichten van een kameraadschapsavond te dien einde, getracht de banden van vriendschap tussen beiden te smeden"¹¹⁶. De slechte verstandhouding werd niet veroorzaakt door persoonlijke, maar door institutionele factoren. De GFP bestond immers grotendeels uit militair gedetacheerde Gestapo-agenten. Hun persoonlijke loyaliteit lag bij de SS en het RSHA¹¹⁷. Onduidelijke competentieafbakening zorgde voor rivaliteit.

114 "Stenobloc Sipo-SD Antwerpen Brief 4", ongedateerd (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

115 PV Verhoor Johan Pitz, 12.11.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

116 PV Verhoor Willy Vandeveld, 20.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

117 KLAUS GESSNER, "Geheime Feldpolizei. Die 'Gestapo der Wehrmacht'", in GERHARD PAUL en KLAUS-MICHAEL MALLMANN (red.), *Die Gestapo. Mythos...*, p. 497.

Met de *Abwehr*, de militaire inlichtingendienst, had de Antwerpse Sipo-SD *Dienststelle* een aparte verhouding. In bestaande literatuur is gewezen op het logische feit dat de *Abwehr* samenwerking met de GFP verkoos¹¹⁸. Dit was voor de Antwerpse casus niet het geval. De militaire inlichtingendienst verkoos de Sipo-SD. Inlichtingenagenten werden uitgewisseld en wanneer de *Abwehr* een zaak had onderzocht en voorbereid, vertrouwde ze op de SS-politie om de arrestaties uit te voeren. Hierdoor ging de Antwerpse plaatselijke afdeling van de militaire inlichtingendienst tegen zijn eigen belangen in. Door de Sipo-SD arrestaties te laten uitvoeren, werkte de *Abwehr* mee aan het imago dat het militaire bestuur alleen de orde niet kon handhaven. Soms stelde de *Abwehr* zich zelfs boven de Sipo, en eiste ze dat aanhoudingen werden uitgesteld. De oorzaak van de goede samenwerking lag in persoonlijke relaties. De oorspronkelijke leiders van beide diensten waren goede vrienden. De coöperatie die hierdoor in het begin van de bezetting ontstond, zou de volgende jaren blijven bestaan¹¹⁹.

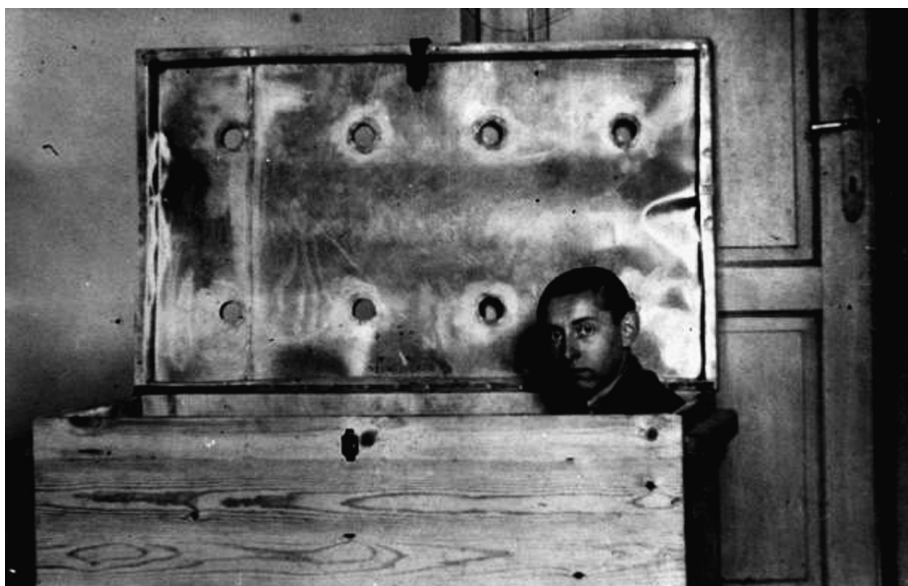
De lokale kantoren werden ingezet in de hogere politieke machtsstrijd tussen SS en militair bestuur. De Sipo-SD was immers Heinrich Himmlers paard van Troje in onze streken en enkel door te bewijzen dat generaal Alexander von Falkenhausen niet in staat was de orde te bewaren, kon de *Reichsführer* hem van zijn troon stoten. Kleine garnalen werden hiervan goed op de hoogte gehouden: “*Den Junklaus wollte in Belgien die Macht uebernehmen, da unter der Leitung des Generals von Falkenhausen, wie durch die SS angenommen wurde nicht faehig war, Belgien im Sinne der Widerstandsbewegungen zu Regieren. (...) Junklaus musste die Beweise liefern koennen, dass sich in Belgien Widerstandsbewegungen bestanden, die fuer die Wehrmacht oder SS im Falle einer Invation gefaehrlich werden koennen. (...) Durch ein scharfes Zugreifen durch unsere Dienststellle waers die Beweise geliefert worden (...)*”¹²⁰. Het was aan de plaatselijke Sipo-eenheden, om bewijzen te leveren.

Samenwerken met de Belgische administratie stond centraal in de bezettingspolitiek van het militaire bestuur. Volgens de conventie van Den Haag (1907) was de bezetter verantwoordelijk voor *de ordehandhaving in het bezette land*. Zoals gezien beschikten de Duitse politiediensten nooit over voldoende manschappen om dit waar te maken. Samenwerking met de Belgische politiediensten was daarom essentieel. Politiediensten moesten institutioneel nauwer aansluiten bij de Nieuwe Orde en het korps moest worden uitgebreid met Duitsgezinde agenten. Nieuwe rekruten voor de rijkswacht kwamen voornamelijk uit de Luitenant De Winde-kring, een in 1940 in krijgsgevangenschap opgerichte culturele organisatie die openlijk met het nationaal-socialisme sympathiseerde. Ze werden geïntegreerd in de Eskadrons S, oorspronkelijk bestrijders van sluikhandel,

118 ERIC PAQUOT, “Police allemande...”, p. 106.

119 PV Verhoor Willy Vandevelde, 22.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*); PV Verhoor Ferdinand Frankenstein, 13.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

120 PV Verhoor Johan Pitz, 12.11.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

- Na de bevrijding werd de koffer ontdekt die door de Antwerpse SD werd gebruikt tijdens de zogenaamde verscherpte verhoren. Via de gaten werden de slachtoffers afwisselend met koud en warm water bewerkt. (Foto SOMA nr. 28181, rechten voorbehouden)

maar vanaf midden 1943 meer gericht tegen het verzet. De gemeentepolitie werd “verzekerd” door de aanstelling van nieuwe agenten toe te vertrouwen aan het college van burgemeester en schepenen, in plaats van aan de gemeenteraad. Veel burgemeesters waren ondertussen immers vervangen door Duitsgezinde individuen ¹²¹.

De Belgische politiediensten waren van weinig nut voor het bezettingsbestuur als ze enkel aanhoudingen uitvoerden op basis van Belgische wetgeving, en niet op basis van Duitse verordeningen. Omgekeerd was het voor de Belgische magistratuur, die, in tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, gans de bezetting bleef functioneren, onduidelijk of ze bij verzetsdaden – *de facto* strafbaar volgens de Belgische strafwetgeving – strikt het recht zou volgen ¹²².

In februari 1942 oordeelde de Raad van Wetgeving over het eerste punt. De Belgische politie mocht enkel Duitse verordeningen uitvoeren die ook in het belang van het bezette land waren. Dit gold niet wanneer ze louter het belang van de bezetter dienden.

¹²¹ Voor een uitgebreider overzicht van de problematiek van de ordehandhaving zie : RUDI VAN DOORSLAER, “De Belgische politie en magistratuur en het probleem van de ordehandhaving”, in ETIENNE VERHOEYEN (e.a.), *Het minste kwaad*, Kappellen, 1990, p. 100-120; WILLY VAN GEET, *De Rijkswacht tijdens de bezetting, 1940-1944*, Antwerpen, 1985; NICO WOUTERS, *De Führerstaat : Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 57-62, p. 65-75.

¹²² *Idem*.

Het gerechtelijk onderzoek bleef op zijn beurt in handen van de Belgische justitie. Duitse politiediensten trokken het gedeeltelijk naar zich toe, o.a. door dossiers die hun belangen raakten over te nemen en onderzoek uit te voeren in de parketten. Naarmate de oorlogsomstandigheden wijzigden, groeide hiertegen meer verzet. Vanaf 11 april 1944 was iedere samenwerking met de Duitse bezetter uitgesloten ¹²³.

Bestond er op lokaal vlak een werkbare *modus vivendi* tussen de Antwerpse Sipo-SD en lokale politie en rijkswachtkorpsen? Lieven Saerens toonde aan hoe de Antwerpse politie verregaand meewerkte aan het oppakken en transporteren van te deporteren Joden ¹²⁴. Deze specifieke Antwerpse context werd door twee elementen bepaald. Door de oprichting van de grootstedelijke agglomeratie Groot-Antwerpen (15 september 1941) fuseerden ook de verschillende politiekorpsen. Onder de controle van een ‘juist gezinde’ burgemeester vormde de geünificeerde politie een belangrijk wapen in handen van de Duitse bezetter.

Twee personen droegen de verantwoordelijkheid voor de ordehandhaving in Antwerpen. Procureur des Konings Édouard Baers was pas op 21 februari 1942 benoemd, met steun van het VNV en het militair bestuur. Van de katholieke oorlogsburgemeester Leon Delwaide is al gekend dat hij Nieuwe Orde-sympathieën had. Deze wil van leidende Antwerpse figuren om tot op zekere hoogte de Nieuwe Orde te aanvaarden, leidde tot verregaande toegevingen aan de Duitse politiek, vooral op het vlak van de Jodenvervolging. Ten tweede geloofden tijdens de ‘wondere zomer van 1940’ de leidende economische en politieke elites in het bezette land in een snelle compromisvrede en in een daaruit volgende Duitse dominantie over het Europese vasteland ¹²⁵.

Deze stemming leidde tot een maximale interpretatie van de conventie van Den Haag. Hoger geplaatste verantwoordelijken trokken hun handen terug. Op het vlak van de Jodenrazzia's kwam de verantwoordelijkheid te liggen bij individuele, lokale functionarissen. Bij twijfel vroegen ze vanuit een natuurlijke reflex schriftelijke orders aan hun oversten, die in de meeste gevallen niet thuis gaven. Burgemeester Leon Delwaide bleef grotendeels afwezig. Met de invoering van de verplichte tewerkstelling (6 oktober 1942) en het keren van de oorlogskansen in Stalingrad (najaar 1942) keert ook de algemene stemming in het bezette land. Het is Édouard Baers die in november 1942 in Antwerpen de situatie omkeert. Vanaf nu is het Belgische ambtenaren verboden in het kader van de Haagse conventie tegen Belgische wetten in te gaan ¹²⁶.

123 *Idem*.

124 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 592-630.

125 Zie voor een grondige analyse van de problematiek HERMAN VAN GOETHEM, “La Convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers, 1940-1942”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 17, 2006 (jrg. 13), p. 117-197 en NICO WOUTERS, “De jacht op de Joden, 1942-1944”, in RUDI VAN DOORSLAER (red.), *Gewillig België...*, p. 604-609.

126 *Idem*.

Was er in het kader van deze politiek van het minste kwaad in Antwerpen ook sprake van samenwerken op informatief en executief vlak tegen het verzet en communistische groeperingen? Plaatselijke politiediensten werden regelmatig bezocht door tolken en hulpagenten, op zoek naar nodige gegevens. Wanneer individuele Antwerpse agenten weigerden, werden ze verbaal bedreigd of naar de *Dienststelle* gebracht¹²⁷. Vlaamse medewerkers hadden de opdracht zich kordaat tegenover de politie op te stellen¹²⁸. Doorgaans verliepen dergelijke bezoeken aan de politie echter vlot. Een politiemann herinnerde de uitspraak van een Duitse chef: “*Wir haben niet te klagen van de Politzei van Wilryk [sic]*”¹²⁹. De mate van samenwerking die tijdens de razzia’s op Joodse burgers bestond, werd uitvoerend niet bereikt wanneer het ging om communisme of verzet. Het ging eerder om sporadische, individuele gevallen. Agenten wezen huizen aan, hielden voortvluchtige arrestanten tegen of woonden een arrestatie passief bij.

Voor politiemannen die sympathiseerden met het nieuwe regime was de Antwerpse Gestapo bovendien een adres om collega’s te verklikken. Handig figuur was Raoul Caenen, voormalig lid van de Antwerpse stadspolitie, maar vanaf 1941 hulpagent bij de Sipo-SD. Hij was niet alleen een aanspreekpunt voor misnoegde, ideologisch gelijkgestemde ex-collega’s. Via zijn contacten zocht hij zelf actief naar informatie tegen politiefunctionarissen¹³⁰. Dergelijke activiteiten leidden niet zelden tot het oppakken van politiemannen, zoals in januari 1944 gebeurde met het haast voltallig politiekorps van Deurne.

De samenwerking met de rijkswacht was anders bepaald. Ze verliep niet individueel, maar geïnstitutionaliseerd, via de Eskadrons S. Hun leden gaven inlichtingen aan de Gestapo: “Over het Eskadron S van de Rijkswacht kan ik zeggen dat het allemaal verklikkers waren en foto’s afgaven van mannen van de Witte Brigade (...)”¹³¹. Zuiveringsacties, waarbij anti-Duitse rijkswachters werden uitgeschakeld, waren hiervan een logisch gevolg¹³². Ook de executieve samenwerking verliep grotendeels via deze diensten. Het waren de Eskadrons S die een smokkelzaak voorbereidden en bij de uitvoering de hulp van de Sipo inriepen¹³³.

De gerechtelijke politie was op informatief vlak de meest interessante politiedienst. Het was op basis van hun politieke dossiers dat Emiel Van Thielen, alias Max Günther, *Haupt V-Mann* voor België, de operatie *Sonnewende* voorbereidde¹³⁴. Op 22 juni 1941, na de

127 PV Verhoor Willy Vandevelde, 19.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

128 PV Verhoor Ferdinand Frankenstein, 20.5.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

129 Brief aan krijgsauditeur, 21.1.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

130 PV Verhoor Raoul Caenen, 8.1.1946 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

131 PV Verhoor Hendrik De Buyst, 6.2.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Heylaerts*).

132 *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

133 PV Verhoor Eugene Dirckx, 17.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

134 RUDI VAN DOORSLAER, “De Belgische politie...”, p. 114.

Duitse inval in de Sovjetunie, voerde de Duitse politie tijdens deze actie een selectieve, goed voorbereide razzia uit onder communisten en militant linkse socialisten. Begin 1942 eindigden de bezoeken van Van Thielen bij de gerechtelijke politie¹³⁵. De Antwerpse Sipo-SD kreeg verder informatie van een interne medewerker : “[Johan Pitz] zegde mij dat een lid van de Gerechtelijke Politie van Antwerpen regelmatig bij hen kwam op het bureel en zij dusdanig werden ingelicht”¹³⁶.

Op het einde van de bezetting was de goede verstandhouding gewijzigd : “Deze aanhouding was bevolen om een begin te vormen van een onderzoek en aanhoudingen tegen de gerechtelijke politie”¹³⁷. Vermoedelijk wilde de gerechtelijke politie niet langer de nodige medewerking verlenen, zoals ze wel gedaan had aan het begin van de bezetting. Persoonlijke gevoelens werden verbonden met het politionele werk : “*C’est à partir de 1944 que la Sicherheitspolizei commença de toutes les manières possibles à rechercher des faits à charge du Parquet d’Anvers, cependant sans résultat. Veit (...) provoqua ces recherches probablement parce qu’il entretenait [sic] une haine spéciale contre le Parquet d’Anvers. Chantraine [tolk van Veit] déclara un jour que le Parquet de Police Judiciaire et tous ceux qui étaient en rapport avec lui devaient être arrêtés*”¹³⁸. Deze negatieve gevoelens deelden bijna alle leden van de Sipo-SD. De *Dienststelleleiter* beschikte bijvoorbeeld over een geheim register met fiches over vooraanstaande Antwerpse magistraten en advocaten¹³⁹.

Aangehouden magistraten werden over het algemeen zeer slecht behandeld. De Antwerpse *Dienststelle* werd hierin wel afgeremd door het Brusselse hoofdkwartier. Toen in augustus 1944 een aangehouden substituut-procureur des Konings door mishandeling overleed, grepen de leidende figuren in. Onder druk van Alexander von Falkenhausen en Eggert Reeder, die zelf misnoegd waren over de dood van een “*Staatsanwalt*”, beval Constantin Canaris de Brusselse Kripo een onderzoek op te starten. De aftocht uit België belette verdere gevolgen¹⁴⁰. Dit conflict was ontstaan door politieke motieven. Waar de lokale Antwerpse dienst zich hoofdzakelijk op het uitvoeren van het nationaal-socialistische politionele beleid richtte, moest de Brusselse *Dienststelle* blijvend rekening houden met de politieke context. Samenwerken met het Belgische administratieve bestel was zoals gezien hierin een hoeksteen. Het doden van een staatsfunctionaris werkte contraproductief.

•
135 PV Verhoor van getuige, 27.11.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

136 PV Verhoor van getuige, 23.7.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

137 PV Verhoor Ferdinand Frankenstein, 9.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Veit*).

138 *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

139 PV Verhoor Willy Vandevelde, 18.3.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

140 PV's Verhoor van getuige, 9.11.1944, Willy Vandevelde, 26.1.1948 en Constantin Canaris, 25.2.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Vandevelde*).

Informatiebronnen

Zonder informatie was een uitvoerend optreden onmogelijk. Over welke informatiebronnen beschikten de lokale Sipo-SD kantoren ? Kwamen gegevens langs verschillende kanalen, met elk eigen waarde, of was een ervan primordiaal ? Was de lokale Sipo-SD in bezet België een actief orgaan, dat zelf op zoek ging naar inlichtingen, of reactief, en wachtte het passief tot de informatie naar hem kwam ?

De “verscherpte verhoren” waren een nuttig instrument in de handen van de Gestapo-agenten. Ze bleken zeer efficiënt. Mishandelingen maakten het mogelijk om via afgedwongen bekentenissen massale acties en aanhoudingen uit te voeren. Gezien de meedogenloze methoden die de Antwerpse *Sicherheitspolizei* gebruikte, verwondert het niet dat een groot aantal verzetslui de namen van hun kompanen vrijgaven. “*Seuls ceux qui avaient une volonté et une endurance exceptionnelle résistaient et ne parlaient pas*”¹⁴¹. Als een verzetsman opbiechtte, leidde dit niet zelden tot een kettingreactie bij andere arrestanten¹⁴². Brutale ondervragingen waren echter de tweede fase van een onderzoek. Voordat verdachten konden worden ondervraagd, moesten ze in de eerste plaats worden aangehouden. Deze gegevens kwamen via andere wegen : inlichtingenagenten (*V-Leute*) en (anonieme) verklikkingen.

In de bestaande literatuur is het aantal door de Gestapo ingezette *inlichtingenagenten* steeds overdreven. Overal zag men speciaal getrainde agenten en spionnen, voorzien van geavanceerde af luisterapparatuur. Dit beeld leefde ook tijdens de bezetting onder de Belgische medewerkers : “*La Gestapo travaillait au moyen d’informateurs qui se trouvaient dans chaque ville, dans chaque organisation importante, dans toutes les grandes firmes et un peu partout*”¹⁴³.

Theoretisch, en in de Duitse praktijk, werden inlichtingenagenten verdeeld in *V-Leute*, *Gelegenheits V-Leute*, *Informations-Leute* en *Gewärs-Leute*¹⁴⁴. In de dagelijkse Antwerpse praxis werd dit onderscheid niet gemaakt. Bijna iedere informant, zelfs anonieme aanklachten, werd in getuigenissen aangeduid als *V-Mann*. Ik gebruik de term voor personen die structureel gegevens aanbrachten en daar doorgaans een vergoeding voor kregen. Ze ontvingen een vast maandelijks salaris en bijkomende premies bij bruikbare tips. Iedere *Vertrauensmann* had een persoonlijk dossier, met daarin zijn of haar persoonlijke gegevens en een codenummer. Aangegeven informatie werd in

141 *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

142 PV Verhoor Herman Veit, 30.6.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Veit*).

143 *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

144 Voor een overzicht van deze categorieën, zie : ROBERT GELLATELY, *The Gestapo and...*, p. 61-64; GEORGE C. BROWDER, *Hitler's Enforcers...*, p. 183-185.

aparte dossiers bijgehouden, waardoor men de aanbrengrer louter via het nummer kon herkennen ¹⁴⁵. Er was geen opleiding, maar een potentiële inlichtingenagent moest zich eerst bewijzen voor hij vast in dienst kwam.

Zodra het vertrouwen van de *Dienststelle* was gewonnen, konden de *V-Leute* zich bijna alles permitteren. Niet verwonderlijk dat ze deze machtspositie misbruikten voor persoonlijke voordelen. Zelfs indien bleek dat aangebrachte personen niets met verzet of communisme te maken hadden, werden ze toch naar Duitsland afgevoerd. De inlichtingenagent bleef gewoon in dienst. Dit vertrouwen had ook een schaduwzijde. Indien de *V-Mann* niet langer nuttig werd gewaand, werd hij zonder meer bedankt voor bewezen diensten. Zoals de zaak Nino en “Dronken Lotte” bewijst, konden in ongenade gevallen inlichtingenagenten, die als een gevaar voor de *Dienststelle* werden gepercipieerd, simpelweg fysiek worden geliquideerd.

De motieven van potentiële *V-Leute* waren divers. Ideologische drijfveren waren niet steeds de belangrijkste reden. Persoonlijke factoren speelden een grotere rol. Voor de politionele praxis waren vooral de ‘omgedraaide’, gecorrumpeerde verzetslui van groot belang. Zij konden immers het meeste schade aanrichten. Sommigen werden door de Gestapo gechanteerd, anderen kozen zelf voor de ommezwaai. De belangrijkste *V-Mann* van de Antwerpse Sipo-SD was een vrouw, de reeds vermelde Lisa. Als lid van de KPB hadden de Duitse agenten haar al in 1941 proberen aan te houden, in het kader van operatie *Sonnenwende*. Lisa slaagde erin te ontsnappen. Haar echtgenoot Vital werd gearresteerd en naar Duitsland gedeporteerd ¹⁴⁶.

Eind juli 1942 ontving de Antwerpse Gestapo een brief met de belofte leidende communistische figuren te leveren in ruil voor de vrijlating van Vital ¹⁴⁷. Lisa werd snel verdacht en na enkele pogingen slaagde men erin haar te arresteren ¹⁴⁸. Wilhelm von Hören, ondertussen leider van de anticommunistische sectie, stelde haar voor *V-Mann* te worden : “Hij had haar voorgesteld voor hem te werken, iets waarop [Lisa] in den beginnen niet was op ingegaan. Bij een volgend verhoor, stelde Von Hören haar nogmaals voor voor hem te arbeiden en toen zou ze aangenomen hebben. Von Hören beloofde haar vrij te stellen. Ze moest echter het bewijs geven dat ze bij machte was nuttige inlichtingen te verschaffen” ¹⁴⁹. Dit was een uit de Duitse praktijk meegebrachte tactiek. Heinrich

145 KLAUS-MICHAEL MALLMANN, “Die V-Leute der Gestapo. Umriss einer kollektiven Biographie”, in KLAUS-MICHAEL MALLMAN en GERHARD PAUL (red.), *Die Gestapo...*, p. 274.

146 PV Verhoor Wilhelm von Hören, 28.10.1944 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

147 PV Verhoor Johan Pitz, 6.11.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

148 PV Verhoor Johan Pitz, 28.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

149 PV Verhoor Karl Reimer, 24.06.1948 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

Müller, leider van gans de Gestapo, was zich van het nut van infiltranten bewust. Hij gaf zijn agenten op het lokale terrein de opdracht bij iedere gearresteerde communist na te gaan of het mogelijk was hem of haar als *V-Mann* in te zetten¹⁵⁰.

Lisa overtuigde de Duitse agenten snel van haar waarde: “Vermits het niet was geweten in de kommunistische partij dat zij voor de Duitsers werkte, genoot ze voort het vertrouwen in hare partij en kon zodoende nog alles vernemen waar er verder geschiedde”¹⁵¹. In maart 1943 slaagde Lisa erin een aangehouden partijgenoot te overtuigen ook als inlichtingenagent te functioneren. Hij werkte dan als haar ondergeschikte. Hun samenwerking leidde tot de arrestatie van verschillende hoge kommunistische functionarissen¹⁵². We zagen al hoe Lisa uiteindelijk door Wilhelm von Hören werd vermoord.

Ook de meer politiek gerichte *Sicherheitsdienst* werkte met *V-Leute*. Hun achtergrond was anders dan die van de repressieve *Sicherheitspolizei*: “Als vertrouwensmannen van de politiekafdeling heb ik de leiders gekend van het VNV, zoals Wyndaele, verder Lagrou en enkele anderen wier naam mij niet meer te binnen komt”¹⁵³. Namen die geregeld in getuigenissen terugkomen zijn de medestichters van de Algemeene SS-Vlaanderen Robert Van Roosbroeck, Herman Van Puymbroeck en René Lagrou, de leider van de Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen Renaat Van Thillo en de adjunct-algemeen secretaris van het VNV Piet Wyndaele¹⁵⁴. Opvallend is de sterke band tussen de Antwerpse *Sicherheitsdienst* en leidende figuren uit de Algemeene SS-Vlaanderen en DeVlag. Zoals gezien waren ze ook in meerdere gevallen betrokken bij de rekrutering van Vlaamse medewerkers. Hun participatie als politiek inlichtingenagent is belangrijk omdat zij het waren die de berichtgeving van de SD over België in een bepaalde richting stuurden. Hun boodschap was waarschijnlijk anti-VNV en pro-DeVlag. Een naam die niet in deze lijst past is Piet Wyndaele. Hij bestreed de politiek van DeVlag en SS. De verklaring voor zijn samenwerking ligt op persoonlijk vlak. Zoals gezien werkte zijn broer in het begin van de bezetting voor de Antwerpse Sipo-SD.

De zo gelegde contacten werden niet meer verbroken. In vergelijking met de Sipo *V-Leute* ging het bij de SD *V-Leute* om personen met een betere opleiding die hoger op de sociale ladder stonden¹⁵⁵. Het waren echter wel overtuigde nationaal-socialisten, die informatie bekeken en verzamelden vanuit de juiste ideologische benadering.

150 KLAUS-MICHAEL MALLMANN, “Social Penetration and Police Action : Collaboration Structures in the Repertory of Gestapo Activities”, in *International Review of Social History*, nr. 1, 1997 (jrg. 42), p. 35.

151 PV Verhoor Johan Pitz, 28.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

152 Uiteenzetting der Zaak Von Hören – Pitz – Van Thielen (Soma, AA 310).

153 PV Verhoor Johan Pitz, 27.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

154 *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

155 Voor een beschrijving van de achtergrond van regionale *V-Leute* van de SD, zie : CARSTEN SCHREIBER, “Eine verschworene Gemeinschaft. Regionale Verfolgungsnetzwerke des SD in Sachsen”, in MICHAEL WILDT (red.), *Nachrichtendienst, politische Elite...*, p. 78-82.

- Leden van het verzet tonen foltertuigen en gehavende kleren, na de bevrijding teruggevonden in de Aussendienststelle Antwerpen van de Sipo-SD.
(Foto SOMA nr. 28336, rechten voorbehouden)

Van een structurele samenwerking tussen de Antwerpse Sipo-SD en collaborerende bewegingen was haast geen sprake. Informatieve coöperatie was er wel in de context van de nakende geallieerde bevrijding. Vanaf mei 1944 werden lijsten met namen van personen bekend voor hun *attitude patriotique* samengesteld. Bij een geallieerde intocht zouden deze personen worden gearresteerd en als gijzelaars gebruikt. Om deze lijsten samen te stellen werd op Duitsgezinde partijen vertrouwd: “*La Sicherheitspolizei s’est adressée aux organisations pro-allemandes afin d’obtenir les noms en question : c’est-à-dire au VNV, DeVlag, SS, NSDAP etc... (...) naturellement sans dire que ses personnes serviraient comme otages*”¹⁵⁶.

Via *anonieme verklikkingen* drong de politionele praxis van de Sipo-SD binnen in het dagelijkse leven in bezet België. Zonder filter werd allerhande informatie aan de Gestapo doorgespeeld. Ik onderscheid drie soorten aangiften. Ten eerste waren er de verklikkingen uit het eigenlijke verzetsmilieu. Er is geen duidelijk onderscheid met *V-Leute*. Op eigen initiatief doorgespeelde inlichtingen waren vaak een eerste aanzet tot aanwerving als *V-Mann*. Aanklachten tussen burens en kennissen hadden bijzonder weinig te maken met het georganiseerde verzet. Hetzelfde kan worden gezegd van de

¹⁵⁶ *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers, 10.11.1944* (Soma, AA 1312).

laatste soort, verklikkingen tussen familieleden. Deze mensen werden niet gemotiveerd door politieke overwegingen of loyaliteiten. In de meeste gevallen werden private conflicten naar een hoger niveau getild. Amoureuze breuken, zakelijke concurrentie of sociale wrok kregen een politieel gevolg. De verkregen gegevens droegen bijna nooit bij tot het oprollen van gehele verzetsnetwerken. Dit neemt echter niet weg dat de Sipo-SD deze zaken wel degelijk serieus nam en de aangeklaagde personen arresteerde en naar Duitsland wegvoerde.

Het belang van verklikkingen bij de jacht op ondergedoken Joden was groter. Bijna alle voormalige Jodenjagers zijn het er in hun naoorlogse verklaringen over eens dat men Joodse burgers grotendeels op het spoor kwam dankzij anonieme tips: "(...) Op de 100 aangehouden Joden er wel 80 verklikkingen waren door naamloze brieven"¹⁵⁷. De aanbrengrers waren weer burens en kennissen. Verschillend is dat sommige informanten op regelmatige basis Joden verklikten. Het inzetten van aangehouden Joden was hier een veelgebruikte tactiek. In oktober 1942 werd bijvoorbeeld een aangehouden Joodse terug vrijgelaten. Ze kreeg als taak andere Joden op te sporen, of zelf in haar huis te verbergen, zodat de Gestapo hen kon inrekenen. In januari 1944 werd ze zelf opnieuw aangehouden en naar Auschwitz gedeporteerd¹⁵⁸. De meeste 'gedraaide' Joden werden uiteindelijk zelf ook gedeporteerd.

Het belang van anonieme aangiften was dus gevarieerd. Doorgaans hadden deze meer te maken met private en triviale zaken dan met echt georganiseerde vormen van verzet. De onderbemande Gestapo zat niet te wachten op dergelijke door het brede publiek aangebrachte zaken. Ze trokken de aandacht weg van haar werkelijke taak, het handhaven van de orde en bestrijding van het verzet. Om de weerstand te bestrijden greep ze terug naar reguliere en routinematige actieve maatregelen zoals afgedwongen getuigenissen, huiszoeken, razzia's en rapporten van aangestelde informanten en *V-Leute*.

De zaken lagen volledig anders bij de Jodenvervolgung. De Jodensectie gebruikte dezelfde informatiekanalen maar met een andere intensiteit. Bij het bestrijden van het verzet werd vertrouwd op inlichtingen geleverd door geïnfiltreerde *V-Leute* en verkregen door brutale verhoren. Anonieme getuigenissen speelden een ondergeschikte rol. Het tegenovergestelde gold voor het opjagen van ondergedoken Joden. De meerderheid van de informatie was afkomstig van anonieme brieven. Op de aangiften van de gewone bevolking werd bijna altijd gereageerd, vaak met groot succes. Dit verschil kan logisch verklaard worden. Ondergedoken Joden waren vaak afhankelijk van individuele helpers, en daardoor gevoeliger voor private denunciaties. Verzetsbewegingen vormden een meer gesloten en solidaire groepering, waardoor gegevens van binnenuit geforceerd werden.

¹⁵⁷ PV Verhoor Felix Lauterborn, 20.7.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Lauterborn*).

¹⁵⁸ PV Verhoor van getuige, 18.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Karel Janssens*).

Aparte aandacht verdient de *informatieverwerving van de Sicherheitsdienst* (SD). Zoals gezien was de SD de politieke inlichtingendienst van de Sipo-SD. Zijn hoofdtaak was dan ook het verzamelen van informatie. Een Vlaamse tolk vatte zijn taak samen : “Ik werd ingedeeld bij de afdeling Hulleman, die tot taak had de bewaking op politiek terrein, namelijk over de publicaties in de toegelaten dagbladen, de preken in de kerk en alle uitingen die zich in het openbaar geschiedde”¹⁵⁹. Met deze gegevens werden lokale *Stimmungsberichte* opgesteld, die elke twee weken naar Dr. Martin, leider van de SD in Brussel, werden gestuurd. Op basis daarvan werden algemene verslagen, de *Meldungen aus Belgien und Nordfrankreich*, geredigeerd, met als doel “*die allgemeine Stimmung und Lage, die politische, kirchliche, kulturelle, wirtschaftliche und kriminalpolizeiliche Entwicklung des Raumes auf diesen Gebieten zu unterrichten*”¹⁶⁰. Na nazicht en wijzigingen door Eggert Reeder werden deze naar Berlijn (het RSHA) gezonden.

De SD interesseerde zich ten eerste voor politieke organisaties, evenals voor de achtergrond en politieke oriëntatie van hun leden. Een tolk werd gevraagd als mol van de Antwerpse SD lijfwacht te worden van Jef Van De Wiele, leider van de DeVlag. Het doel was vanzelfsprekend informatie vergaren¹⁶¹. Ook ideologisch bevriende organen werden als hulpkracht ingeschakeld. Op 9 februari 1942 stuurde een SD medewerker een brief aan Frans Packet, SS-Stormleider van Antwerpen : “Waarde *Stürmführer*, Ik bid U, zoo mogelijk, mij ten spoedigste door het toedoen der Kameraden uit uw Storm de volgende inlichtingen te willen verstrekken : de POLITIEKE overtuiging, en, zoo mogelijk, het karakter en handelsgeest (of financieel vermogen) der volgende personen : (...)”¹⁶². Niet enkel ideologische tegenstanders werden in de gaten gehouden. Ook Nieuwe Orde-gezinde organisaties, die hun lot met dat van de Duitse bezetter hadden verbonden, bleven gecontroleerd worden. “De politieke leiders die met de Duitschers samenwerkten brachten regelmatig verslag uit over hunne werking (...) Dat ging over het algemeen zeer geheimzinnig (...) Met (...) een Duitse taalman moesten wij de verslagen der politieke partij vertalen in het Duitsch, deze verslagen waren over de werking van het VNV en ook verslagen van de kommunistische partij”¹⁶³.

In theorie was het de SD verboden uitvoerend op te treden. Huiszoekingen, arrestaties of verhoren waren uit den bozen. Dit verbod werd omzeild door de informatie naar de Sipo door te spelen : “*Hullman était un homme SD et ne pouvait pas faire des arrestations. Cependant il fut la cause de l’arrestation de beaucoup de personnes. Il communiquait ses informations au département intéressé et les fonctionnaires policiers du Sicherheitsdienst procédaient ensuite à l’arrestation*”¹⁶⁴. De belangrijkste zaak die door

159 PV Verhoor Johan Pitz, 21.09.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

160 ELS DE BENS, *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)*, Antwerpen, 1973, p. 85.

161 Verklaring Raoul Caenen, 12.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

162 Brief Raoul Caenen aan Frans Packet, 9.2.1942 (Auditoraat-generaal, *Dossier Caenen*).

163 PV Verhoor Johan Pitz, 27.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

164 *Organisation et personnel de la Sicherheitspolizei et du SD à Anvers*, 10.11.1944 (Soma, AA 1312).

de SD was voorbereid, was operatie *Sonnenwende*, in juni 1941. “Vermits de politieke afdeling van de *Sicherheitspolizei* op dit ogenblik reeds een jaar in het land vertoefde, waren vele inlichtingen in die tijdruimte ingewonnen over de politieke leiders van de kommunistische partij in verbinding waren gekomen en dat zij op deze wijze de namen van die kommunistische leiders kenden”¹⁶⁵. Het verbod op actief handelen van de SD moet ook worden gerelativeerd. Bij massale aanhoudingen van grote verzetsbewegingen werden tolken van de SD immers ook ingeschakeld om arrestaties uit te voeren.

V. Optreden in Nederland en einde van de activiteiten

Eind augustus 1944, met de komst van de geallieerde troepen, trok de Antwerpse Sipo-SD *Dienststelle* zich terug richting Nederland. Het archief werd vernietigd, de cartotheek naar Düsseldorf gezonden¹⁶⁶. De Sipo-SD vestigde zich te Apeldoorn, waar ze tot 8 mei 1945 haar activiteiten verder zette¹⁶⁷. De taakverdeling was vanaf nu grotendeels geïmproviseerd, niet geïnstitutionaliseerd en gebaseerd op een territoriale indeling. De Jodensectie bleef gespecialiseerd in het vervolgen van Joden¹⁶⁸.

In Nederland ontwikkelde de *Dienststelle* een veralgemeende gewelddadige dynamiek. Psychologisch lokten de verslechterde oorlogsomstandigheden grotere agressie uit. Het buitenmatige geweld werd geïnstitutionaliseerd door het bevel van 11 september 1944 van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* Karl Schöngarth¹⁶⁹. Arrestaties werden uitgevoerd zonder onderscheid qua geslacht of leeftijd. Huizen werden na te zijn leeggeroofd in brand gestoken. Sadisme was tijdens verhoren legio. Sommige aangehouden werden totaal niet verhoord. Het was de *Dienststelleleiter* die zelf, en zonder enige controle, bepaalde wie schuldig of onschuldig was¹⁷⁰. Op informatief vlak bleef de praktijk van de ‘gedraaide’ verzetslui gehandhaafd. Te Apeldoorn werd de

165 PV Verhoor Johan Pitz, 27.9.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Von Hören – Pitz – Van Thielen*).

166 PV Verhoor Eugeen Dirckx, 7.4.1948 en Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

167 Uiteenzetting der zaak Vandevelde (Soma, AA 310).

168 PV Verhoor Emiel Thonon, 8.7.1949 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

169 “Für die Dauer des Ausnahmezustandes ist es unzweckmaessig nach den sonst ueblichen Methoden Terrorgruppen und besondere Widerstandsorganisationen durch laengere mit sorgfaeltig gefuehrte V-Mann-Spiele zu durchsetzen und erst dann zu zerschlagen. Es kommt vielmehr jetzt daraufan, durch moeglich wirkungsvolle Aktionen den Niederlaendern vor Augen zu fuehren, dass die Sicherheitspolizei gerade jetzt ueberall hart zuschlaegt. Wenn sich irgendwo Widerstandszentren zeigen, insbesondere wenn irgendwo die Abhaltung illeg. Versammlungen bekennt wird, so sind diese Versammlungen ruecksichtlos zu sprengen und die Teilnehmer niederzumachen, sofern nicht besondere Gruende für eine Festnahme sprechen. Es bestehen keine Bedenken dagegen Wohnungen mit Engl. Sprengstoff u. Handgranaten auszuraeuchern” (MARNIX GROES en PETER TAMMES, ‘Gif laten wij niet voortbestaan’. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945, Amsterdam, 2004, p. 114).

170 Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Hermann Veit (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

aangehouden verzetsman “Piet” de belangrijkste inlichtingenagent. Niet alleen verlinkte hij zijn hele groep, hij zette zijn strijdmakers ook aan tot bekentenissen ¹⁷¹. Piet zelf werd op 29 maart 1945 tijdens een geënceneerde vluchtpoging geliquideerd ¹⁷².

Het executeren van *tödeswürdige* arrestanten als revanche voor verzetsdaden was een frequent gebruikt afschrikmiddel. Oorspronkelijk was de taak van de Sipo *Dienststelle* coördinerend, terwijl de *Ordnungspolizei* (Orpo) de eigenlijke executies uitvoerde. Het keerpunt was maart 1945. Bij een verzetsactie in het oosten van Nederland was de *Höhere SS- und Polizeiführer* Hans Rauter toevallig verwond ¹⁷³. Op diverse locaties werden arrestanten gefusilleerd : op de plaats van de aanslag, bij de Woeste Hoeve, evenals in Amersfoort, Den Haag en Amsterdam. Bij de Woeste Hoeve bewaakte de voormalige Antwerpse Sipo-SD de omgeving, terwijl de Orpo groepen van twintig neerschoot. Een rechte lijn lijken ontstond langs de kant van de baan. Om het cynische karakter en het effect van de executie te versterken, verplichtten Sipo-SD agenten voorbijgangers langs de rij te stappen ¹⁷⁴. Kort voor de bevrijding van Apeldoorn voerde de Sipo-SD zelfstandig een executie uit. In de nacht van 12 op 13 april 1945 werden aangehouden verzetslui in het *Lager Mia* geliquideerd. Het executiepeloton bestond uit de gewezen leiding van de Antwerpse Sipo-SD, aangevuld met SS'ers ¹⁷⁵. De terechtstelling was de laatste actie van de Antwerpse Sipo-SD. In de loop van mei werd haast de volledige *Dienststelle* krijgsgevangen genomen ¹⁷⁶.

VI. Besluit

In *The Origins of Totalitarianism* beschreef Hannah Arendt de werking van de totalitaire staat. De formele instituten van de rechtstaat worden volgens haar door zijn autoritaire tegenhanger behouden, overgenomen, en voor zijn eigen doeleinden misbruikt ¹⁷⁷. Ernst Fraenkel maakte in *The Dual State* dan weer een onderscheid tussen de liberale rechtstaat, de *Normenstaat*, en de totalitaire *Maßnahmenstaat*, waarin de staat willekeurig

171 PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck, 29.10.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

172 Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

173 GERALDIEN VON FRIJTAG DRABBE KÜNZEL, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland*, Amsterdam, 1999, p. 216-217; A.E. COHEN, “De verantwoordelijkheid voor de represailles wegens de z.g. aanslag op Rauter”, in ABRAHAM PAAPE, *Studies over Nederland in oorlogstijd*, 's-Gravenhage, 1972, p. 288-300.

174 Verslag “De aanslag op Rauter bij de ‘Woeste Hoeve’ op 6 maart 1945 en de daartegen genomen represaillemaatregelen” – Verklaringen Theodoor Verhulsdonck en Willy Vandeveld en Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Eugeen Dirckx (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

175 Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Hermann Veit en PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck, 29.10.1945 (Auditoraat-generaal, *Dossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck*).

176 Uiteenzetting der Zaak Willy Vandeveld (Soma, AA 310).

177 HANNAH ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 2004, p. 511-541.

en actief zijn wens oplegt. Nationaal-socialistisch Duitsland was een mengeling van die twee staatsvormen ¹⁷⁸.

De Sipo-SD was de vertegenwoordiger en het instituut bij uitstek van de *Maßnahmenstaat*. Met de Duitse bezetting van België werd deze staatsvorm ook in onze gewesten geïntroduceerd. Gebruik makend van instrumenteel geweld stoorde de SS-politie zich niet aan (zelf)opgelegde regels. Om het doel te bereiken, het bewaren van de *Ruhe und Ordnung* en het vervolgen van de raciale vijanden van het Derde Rijk, werd geen enkele methode geschuwd. In de loop van de bezetting ontplooidde de *Maßnahmenstaat* zich. Het hoogtepunt werd pas bereikt in de laatste oorlogsmaanden, in bezet Nederland, waar de gewelduitoefening totaal en willekeurig werd.

De Sipo-SD ageerde in het maatschappelijke weefsel van het bezette gebied. De onderbemande en vaak onvoldoende uitgeruste en opgeleide Duitse agenten konden onmogelijk alleen hun taak uitvoeren. Daarvoor hadden ze de hulp nodig van Belgische collaborateurs, inlichtingenagenten en verklikkers. Denunciaties door de plaatselijke bevolking speelden weliswaar geen grote rol bij de bestrijding van het verzet, maar werden door de Duitse politiedienst wel degelijk serieus behandeld. Bij de vervolging van ondergedoken Joden speelden ze wel een belangrijke rol. Om hun eigen gebreken te compenseren, probeerde de Sipo-SD andere organen in te schakelen. Enerzijds waren dit Belgische lokale besturen en politieorganen, die, zeker in het begin van de bezetting en in het kader van de politiek van het minste kwaad, niet weigerachtig stonden. Anderzijds werd samengewerkt met de politionele en inlichtingendiensten van het militaire bestuur. Ondanks wrijvingen verliep de samenwerking in een vijandige omgeving vlot. De mythe van de tegenstelling tussen het 'goede' legalistische militaire bestuur tegen de 'slechte' Sipo-SD gaat niet op. Het conflict ging louter om politieke macht, niet om de politionele praxis. De *Militärverwaltung* was even goed een instrument in handen van het nationaal-socialisme. Met de Duitse inval was de introductie van de *Maßnahmenstaat* in België onvermijdelijk.

* ROBBY VAN EETVELDE (1982) is licentiaat in de geschiedenis (2004, Universiteit Gent). Momenteel is hij als doctoraatsbursaal van het "Bijzonder Onderzoeksfonds Universiteit Gent" verbonden aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij werkt er aan een proefschrift over het optreden van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* in bezet België en Noord-Frankrijk.

178 ERNST FRAENKEL, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*, New York, 1941.

Afkortingen

AD	:	<i>Aussendienststelle</i>
DeVlag	:	<i>Duitsch-Vlaamsche Arbeidsgemeenschap</i>
DMO	:	<i>Dinaso Militanten Orde</i>
DM-ZB	:	<i>Dietsche Militie Zwarte Brigade</i>
FG	:	<i>Feldgendarmerie</i>
Gestapa	:	<i>Geheime Staatspolizei</i>
Gestapo	:	<i>Geheime Staatspolizei</i>
GFP	:	<i>Geheime Feldpolizei</i>
HSSPF	:	<i>Höhere SS- und Polizeiführer</i>
KPB	:	<i>Kommunistische Partij van België</i>
KPD	:	<i>Kommunistische Partei Deutschlands</i>
Kripo	:	<i>Kriminalpolizei</i>
NSDAP	:	<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i>
NSKK	:	<i>Nationalsozialistische Kraftfahrkorps</i>
NSVAP	:	<i>Nationaal-Socialistische Vlaamsche Arbeiderspartij</i>
OFK	:	<i>Oberfeldkommandantur</i>
OKH	:	<i>Oberkommando des Heeres</i>
Orpo	:	<i>Ordnungspolizei</i>
RSHA	:	<i>Reichssicherheitshauptamt</i>
SA	:	<i>Sturmabteilung</i>
SD	:	<i>Sicherheitsdienst</i>
Sipo	:	<i>Sicherheitspolizei</i>
Sipo-SD	:	<i>Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst</i>
Soma	:	<i>Studie en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij</i>
SS	:	<i>Schutzstaffel</i>
V-Leute	:	<i>Vertrauensleute</i>
V-Mann	:	<i>Vertrauensmann</i>
VNV	:	<i>Vlaamsch Nationaal Verbond</i>